

Kərəm Əsədov
Oqtay Mirzəyev

**AZƏRBAYCANI
MEŞƏLƏRİNİN
NADİR AĞAC VƏ KOLLARI**

Bakı - 2015

K.Əsədov, O.H.Mirzəyev.

Azərbaycan meşələrinin nadir ağac və kolları.

Kitab 156 səhifədən, 82 nadir növlərdən və 82 rəngli şəkildən ibarətdir. Bundan 52 növü "Qırmızı kitab"da (2013) verilmiş, qalan 30 növ isə nadir və nəslə kəsilmək qorxusu olan bitkilər kimi Qırmızı kitaba daxil edilməyən növlərdir. Bitkilərdən 24 növü ağac və 58 növü isə koldur. Bu bitkilərin qorunması və artırılması üçün pitomniklərdə tikişlə yetiştirilməsi, bitkilərin şəkili olan açıqlamalar, bukletlər buraxılması, televiziya-radio verilişləri təşkili, sərgilər və s. təşkil olunması tövsiyə olunur.

K.C.Асaдoв, O.Г.Мирзoeв.

Редкие деревья и кустарники лесов Азербайджана.

Представленная Вашему вниманию книга состоит из 156 страниц, содержащие 82 редких видов и столько же (82) цветных рисунков. 52 вида из них предоставлены в «Красной Книге» (2013), а остальные 30 видов являются не входящими в «Красную Книгу», как редкие и находящийся под угрозой исчезновения, виды растений. 24 вида из этих растений – деревья, а 58 видов – кустарники. В целях защиты этих видов рекомендуется обеспечить сохранение, культивирование рассады в питомниках; разъяснение с наличием рисунков этих растений, выпуск буклетов, организации телевизионных и радиопередач, выставок и т.д.

K.S.Asadov, O.H.Mirzayev.

Rare tree and bushes of Azerbaijan forests.

The book consists of 156 pages including 82 rare species and 82 coloured figures. 52 of them have been provided in the "Red Book" (2013) and the rest 30 species are those not accessed into the "Red Book" like rare and threatened plants. 24 species of the plants are trees and 58 species are bushes. To protect, id. est. conservate and introduce these plants it is recommended cultivation of seedlings in arboretums, interpretations, by means of figures of these plants, booklets publication, arrangement of TV and radio broadcasts, exhibitions et.al should be arranged.

ISBN 978-9952-437-58-4

© K.Əsədov, O.H.Mirzəyev

ÖN SÖZ

İnsan yarandığı gündən təbiətlə təmasda olmuş, ətraf mühiti, bitkiləri, o cümlədən ağacları, kolları, bir sözlə meşələri öyrənməyə səy etmiş və qismən də olsa müəyyən nailiyyətlər əldə etmişdir.

Keçmişdə meşələr yer sahəsinin 50%-dən çox hissəsini tuturmuş. Zaman-zaman təbii fəlakətlər, meşə yanğınları və antropogen amillərin təsiri nəticəsində Yer kürəsinin 29%-i meşələrlə örtülüdür. Müxtəlif səbəblərdən meşələrin azalması dendroflora tərkibində ağac və kol növlərinin azalmasına, bəzi növlərin yoxa çıxmasına və ya miqdarca azalmasına səbəb olmuşdur. Müasir dövrdə də bitki növlərinin tədricən azalması, yoxa çıxması prosesləri davam edir.

Təbiətdə yeni növlərin yaranması, mövcud növlərin tədricən nəslinin kəsilməsi, tükənməsi, nəhayət yox olması daima mümkündür və təbii haldır.

İnsanlar bəzən bilmədən bitki növlərinin tükənməsinə səbəb olurlar. Xoşuna gələn bir bitkini meşədən çıxarıb həyatıyanı sahədə əkmək üçün gətirir. Yeni sahəyə əkilmiş bitki müxtəlif səbəblərdən (vaxtında suvarılmadığından və s.) quruyub məhv olur. Xüsusən meyvə bitkilərinin toxumları vəhşi heyvanlar tərəfindən yeyilir. İnsanlar yabanı meyvələri tədarük edib, ailə ehtiyacını təmin edir. Doğrudur son dövrdə mədəni meyvə sortlarının artırılması üçün cəlaqaltı kimi istifadə edir. Cəlaqaltı olan növ öz varlığını itirir və mədəni sortun artmasını təmin edir.

Bəzən insanlar bitkilərin çoxalma aqrotexnikasını bilmədikləri üzündən meşədə yabanı bitən qarağatı, motmotunu kökdən çıxarıb öz bağında əkir. Bu bitkiləri kökdən çıxarmaq lazım deyil, 2-3 zoğ kəsib onları həyatıyanı sahədə əkmək kifayətdir. Odur ki, nadir və nəslə kəsilmək qorxusu olan bitkilər dövlət səviyyəsində təşkil olunmuş tinglik təsərrüfatlarında çoxaldılıb meşədə əkin fondun-

dü, talalarda, fərdi bağlarda, yaşıllıqlarda əkilməklə artırmaq daha düzgün olar.

Qorunması vacib olan bitkilər barədə müxtəlif ölkələrdə «Qırmızı Kitab»lar tərtib edilir və həmin bitkilər orada əks olunur. Azərbaycanı 1989-cu ildə və 2013-cü ildə Qırmızı Kitablar dərc olunmuşdur. Birinci kitabda qorunması vacib olan 140 növ bitkilər daxil edilmişdir. O cümlədən ağac və kollar 30 növdən artıq olmuşdur. İkinci kitaba daha 20 növ daxil edilmiş və 50-dən artıq növ ağac bitkilərinin təsviri verilib. «Qırmızı Kitab»ı tərtib etməklə yanaşı onu geniş miqyasda təbliğ etmək olduqca zəruridir.

Nadir bitkiləri tanımaq, onları qorumaq və artırmaq bizim təbiətə verə biləcəyimiz töhfədir.

Meşə bioloji baxımdan mürəkkəb canlı orqanizmdir. O, sözün əsl mənasında möhtəşəm, həmişə inkişafda olan təbiət şəhərciyidir. Bu şəhərcikdə olan nadir inciləri qorumaq və artırmaq bizim vətəndaşlıq borcumuzdur.

Əsərin tərtibində 2014-cü ildə nəşr olunmuş «Dendrologiya» kitabından bitkinin botaniki təsviri, dendrometrik göstəriciləri və s. istifadə edilmişdir. Kitabda verilmiş bitki şəkilləri «Qırmızı Kitab»dan (2013) və dendrologiya (2014) kitabından götürülmüşdür.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 24 mart tarixli sərəncamına əsasən «Azərbaycanda bioloji müxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsinə dair» Milli Strategiya və Fəaliyyət Planı təsdiq edilmişdir. Həmin plana uyğun olaraq, nadir və nəslə kəsilmək təhlükəsi olan bitki və heyvan növlərinin qorunması və inkişaf etdirilməsi mövcud ekosistemlərin aşkar edilməsi istiqamətində lazımi işlər aparılır. Bu tədbirlərdən biri də «Qırmızı Kitab»ın tərtibi və yeni yasaqlıqların, qoruqların və Milli Parkların yaradılmasıdır.

Hazırda xüsusi mühafizə olunan ərazilərin sahəsi 10,2%-ə bərabərdir. Flora və faunanın qorunması və səmərəli istifadəsi üçün ölkəmizdə II Dövlət Qoruğu və 8 Milli Park fəaliyyət göstərir.

ÇILPAQTOXUMLULAR - GUMNOSPERMAE

Azərbaycanın təbii florasında bu bölməyə iki Qaraçöhrə və Şam fəsiləsinin nümayəndəsi qaraçöhrə və şam cinslərinin növləri nadir olduqları üçün daxil edilmişdir.

QARAÇÖHRƏKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Taxaceae* S.F.Gray.

Bu fəsiləyə toppeya (Toreyya), cefalotakcuc (Cephalataxus) və qaraçöhrə (Taxus) cinsləri daxildir. Fəsilənin nümayəndələri əsasən şimal yarımkürəsi üçün səciyyəvidir. Azərbaycan meşələrində bitən və tədricən nəslə kəsilmək qorxusu olan aşağıdakı giləmeyvəli qaraçöhrə növüdür.

QARAÇÖHRƏ CİNSİ – *Taxus* L.

Qaraçöhrə cinsinə 8 növ daxildir. Onlar həmişəyaşıl, ikinci dərəcəli hündürlüyü olan ağaclar, bəzən isə kollardır. Qaraçöhrə cinsi növləri daha geniş yayılmışdır. Bu cinsin növlərinə şimal yarımkürəsinin bütün qitələrində təsadüf edilir. Qabığı nazik, qırmızımtıldır, oduncağı qırmızımtıl olur.

Cinsin növləri yaşıllıqlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qaraçöhrənin Şərqi Avropada təbii şəraitdə 2 növü - Avropa və ya giləmeyvə qaraçöhrə, itiüclü və ya uzaq şərq qaraçöhrəsi geniş yayılmışdır. Azərbaycan florasında giləmeyvə qaraçöhrə növü nadir bitki kimi qeydə alınıb.

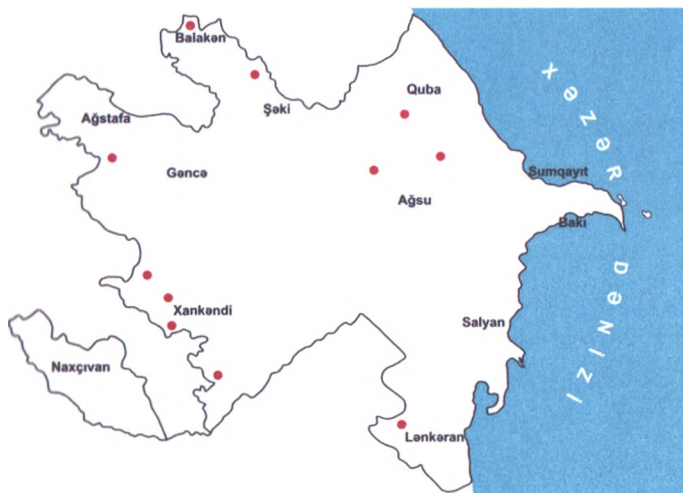
Giləmeyvə qaraçöhrə – *Taxus baccata* L.

Şəkil 1. Giləmeyvə qaraçöhrə:
meyvəli budağı

Bu növə bəzən Avropa qaraçöhrəsi və oduncağı qırmızı olduğuna görə qırmızı ağac da deyilir. Növə aid olan ağacların boyu 25 metrə, gövdəsinin diametri 1,5 metrə çatır. Çətri olduqca sıxdır. Gövdəsinin qabığı sarımtıl-bozdur, sıgallıdır, yaşlaşdıqca codlaşaraq çatlayır. İynəyarpaqları parıldayan, üstdən tünd yaşıl, altından solğun yaşıldır.

Qaraçöhrənin bu növü olduqca zəif inkişaf edir,

Giləmeyvə qaraçöhrənin qeydə alındığı ərazi

5-6 yaşlı ağacın boyu 15-20 sm, 60 yaşında isə 8-10 metr olur. 100 yaşlı ağacların boyu 15-20 metrə çatır. Giləmeyvə qaraçöhrə uzunömürlü olub, 2000 ilə kimi yaşayır. İki cinsli birevlidir, aprel-may aylarında çiçəkləyir. Meyvəsi parlaq qırmızı rənglidir, payızda yetişir.

Giləmeyvə qaraçöhrə kölgəyə davamlıdır. Şaxtalara (-20-25°C) dözümlü, günəşin güclü radiasiyasına davamsızdır. Çox quru və həddən artıq rütubətli torpaqları sevmir. Havanın rütubətinə tələbkardır.

Təbii halda Qərbi Avropanın bütün meşələrində, Şimali Amerikada, Kiçik Asiyada, Krimda, Qafqazda yayılıb.

Azərbaycanda Talışın, Böyük və Kiçik Qafqazın dağ meşələrində çox seyrək halda bitir. Giləmeyvə qaraçöhrənin geniş sahələrinə Lerik rayonunda Hamarat və Sid kəndi ətrafında, Qəbələ rayonunda Həməzəli kənd qəbristanlığında, Şabran rayonunda qaraul təpəsi adlanan dağın yaxınlığında, Göygöl və Pirqulu dövlət qoruqları ərazilərində çox az təsadüf edilir.

Şabran-Quba meşələrində orta dağ qurşağında çox az təsadüf edilir. Bakı, Lənkəran, Zaqatala, Gəncə şəhərləri yaşıllıqlarında tək-tək nüsxələri vardır.

Giləmeyvə qaraçöhrənin azalması və nadir bitkiyə çevrilməsinə əsas səbəb vaxtilə məktəb və klublarda yeni il yolkasının təşkilində bu bitkidən geniş istifadə olunmasıdır. Təbii bərpası zəif gedir, toxumu quşlar tərəfindən həvəslə yeyilir.

Park və bağlarda tək-tək, qrup halında, habelə canlı çəpərlərin təşkilində, meşəparklar salınmasında istifadə edilə bilər.

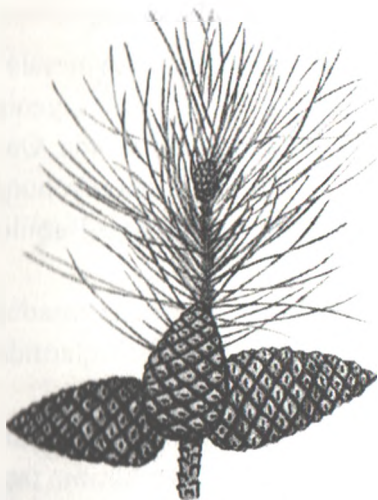
Giləmeyvə qaraçöhrə çox nadir bitkidir və onun qorunması vacib olduğuna görə Azərbaycanın "Qırmızı kitab"ına daxil edilmişdir.

ŞAMKİMİLƏR FƏSİLƏSİ - *Pinaceae Lindl.*

Şam fəsiləsindən olan eldar şamı və qarmaqvari şam növləri nadir bitkilər kimi qeydə alınmışdır. Bu növlərin təsviri və nəşilin kəsilmə səbəbləri aşağıda göstərilir.

ŞAM CİNSİ - *Pinus L.*

Eldar şamı - *P. eldarica Medw*

Şəkil 2. Eldar şamı:
budaq yetişmiş qoza ilə

Boyu 20 m, diametri 40 sm-ə çatan ağacdır. Dirək gövdəsinin qabığı bozuntul qonur rəngdə olub qeyri-bərabər çatlıdır.

Sıx meşə əkinlərində düz dirək gövdəsi əmələ gəlir və aşağı budaqlardan tədricən təmizlənir. Abşeron yarımadasında küləyin təsirindən Eldar şamının çətri bəzən birtərəfli inkişaf edir və bayraq şəklini alır. Yetişmiş qozaları qırmızımtıl-boz və ya qəhvəyi rənglidir. Aprel-may aylarında çiçəkləyir. Mayalanmış qozaları üçüncü ilin payızında

yetişir. Toxumu qaramtıldır. Qanadları toxumdan 2-3 dəfə uzundur. Toxumunun 1000 ədədi 55 q-a qədərdir. Qozalar budaqda tək-tək və ya çox sayda (5-30) bir yerdə topa şəklində yerləşir.

Eldar şamı ikiiynəlilər qrupuna daxildir, bəzən qında üç iynəyə də təsadüf edilir.

Eldar şamının qeydə alındığı ərazi

Eldar şamı təbii halda Azərbaycan ərazisində Eldar oyuğu dağında yayılmışdır. Burada müsbət 40° temperatura dözüür. İlk dəfə 1901-ci ildə Y.C.Medvedyev tərəfindən təsvir edilib. Eldar şamı torpağa və ətraf mühitə az tələbkardır. Azərbaycanın bir sıra rayonlarında, xüsusən Kür-Araz ovalığında yaşıllıqlarda və meşə əkinlərində geniş istifadə olunur.

Orta Asiyada, Dağıstanda, Krımda, Gürcüstanda və s. ölkələrdə əkilib becərilir. Toxumla çoxalır, toxumların cücərmə qabiliyyəti 80%-ə çatır. Yaşayış məntəqələrinin yaşıllaşdırılmasında geniş istifadə olunur.

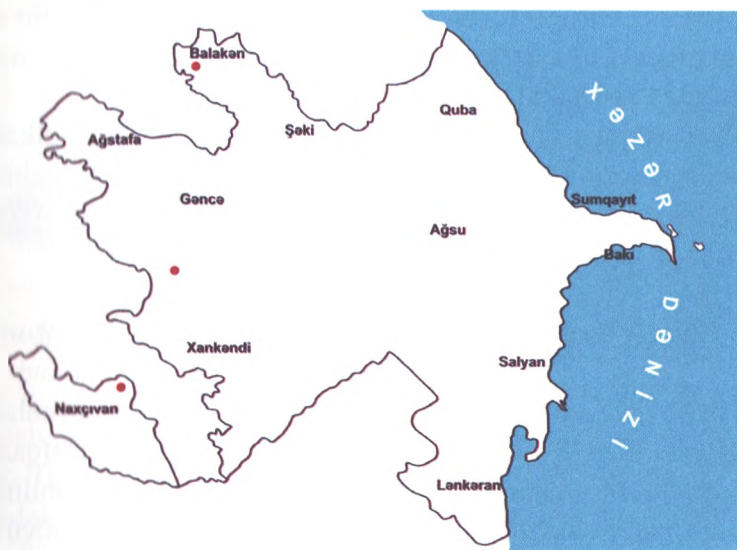
Kox (Qarmaqvari) şam – *Pinus Kochiana* (Stev) Sosn.

Bu növ *Sosnovski*, *Qarmaqvari*, *Kox* və *Dağ şamı* da adlanır.

Hündürlüyü 20 m olan ağacdır. Təbii halda Böyük Qafqazda, Kiçik Qafqazın şimalında, Göygöldə, Zəyəm çayının sol sahilində, Şamlıq kəndi yaxınlığında yayılmışdır. Əvvəllər şamın bu növü adi şamın Qafqaz növmüxtəlifliyi hesab edilirdi. Belə ki, qarmaqvari şam bir çox bioloji, ekoloji və morfoloji əlamətlərinə görə adi şama

Şəkil 3. Kox şamı

Kox (Qarmaqvari) şamının qeydə alındığı ərazi

oxşayır. 1961-ci ildən sərbəst növ kimi ayrılmışdır. Qarmaqvari şamın qozaları parıltılı və sarımtıl-qonur rəngli olur. Bakı Mərkəzi Nəbatat bağında və Mərdəkan dendroloji bağında becərilir.

Bu növün arealının daralması və nadir növ kimi qəbul edilməsinin əsas səbəbi növ əhali tərəfindən artırılmır, əksinə kəsilib inşaat materialı kimi istifadə olunmasıdır.

Tovuz rayonunda Şamlıq və Böyükqışlaq kəndləri ətrafında olan meşələr vaxtilə (təqribən 1860-cı illər) Zaqafqaziya dəmir yolunun çəkilməsində şipal hazırlığı üçün systemsiz kəsilməsi nəticəsində bu növün arealının nisbətən azalması baş vermişdir.

Hazırda həmin ərazilərdə şam ağaclarının təbii bərpaı normal gedir və qorunması vacibdir.

Dağ rayonlarında yaşayış məntəqələrinin və yol kənarlarının yaşıllaşdırılmasında geniş istifadə olunması məsləhətdir.

SƏRVKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Cupressaceae Rich. ex Bartl*

Bu fəsiləyə aid olan cins və növlər ağac və kollardır. Yarpaqları əsasən pulcuqvari olub budaqda qarşı-qarşıya (suprotiv) yerləşirlər.

Çiçəkləri, yaxud sporlar yerləşən sünbülcükləri olduqca kiçikdir. Toxum pulcuqları mayalandıqdan sonra inkişaf edərək toxumlar yetişdikdən sonra açılırlar. Toxumlar ya çiçəklədiyi, ya da növbəti ildə yetişir. Qozaları kiçikdir, 1-3 sm, pulcuqları yumşaq, odunlaşmış, yaxud şirəli olur. Toxumları ensiz qanadlı və ya qanadsızdır.

Sərv fəsiləsinə aid olan 16 cins cənub və şimal yarımkürəsinin bir çox ölkələrində yayılmışdır. Ekoloji, morfoloji cəhətcə çox dəyişkən olduqlarından əlverişsiz mühitə tez uyğunlaşırlar.

Sərv fəsiləsi 3 yarımfəsiləyə ayrılır: Tuya, sərv və ardıc yarımfəsilələri.

ARDIC YARIMFƏSİLƏSİ – *Juniperoideae*

Yarımfəsiləyə yalnız bir ardıc cinsi daxildir. Ardıcın 70-ə yaxın növləri vardır və bu növlər çox polimorfdurlar.

ARDIC CİNSİ – *Juniperus L.*

Cinsin nümayəndələri kiçik ağac və koldur. Yarpaqları pulcuqlu, qarşı-qarşıya düzülüşlü və ya tikanvaridir, budaqda dəstə ilə yerləşir. Qozaları şirəli olub qoza – giləmeyvə formasındadır, mayalandıqdan sonra ikinci il yetişir. Toxumları bərk qabıq ilə örtülü olur. Ağac bitkiləri içərisində ardıclar əlverişsiz ekoloji şəraitə daha çox dözümlü olurlar.

Azərbaycanda ardıcın 6 növü var. Bu cinsin aşağıdakı 2 növü nadir və nəslə kəsilmək təhlükəsi olan bitkilərdir.

Ağırıyli ardıc – *J. foetidissima Wild.*

Şəkil 4. Ağırıyli ardıc:
meyvəli budağı

Boyu 6 metr olan ağac, yaxud koldur. Xoşagəlməyən ağır iyə var. Yarpaqları tikanvaridir. Meyvələri – qozaları yetişdikdə qırmızımtıl-qara və qaramtıl olur. Torpağa nisbətən tələbkər, işıq sevən, quraqlığa davamlıdır. Təbii halda Krımda və Qafqazda yayılmışdır, bu növə Türkiyə, Suriya, Balkan yarımadası və Kipr adası ərazilərində də təsadüf edilir.

Ağrıyli ardıcın qeydə alındığı ərazilər

Azərbaycanda Kiçik Qafqazda, Naxçıvan dağlarında və düzən yaylada, aşağı və orta dağ qurşaqlarında quru-daşlı yamaclarda bitir.

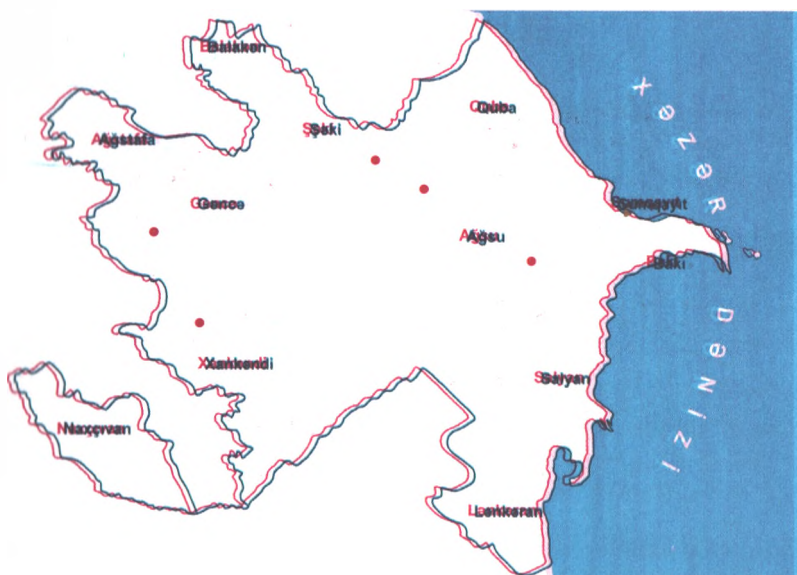
Qırmızı ardıc – *J. rufescens* Link.

Boyu 6 metrə kimi ucalan, düzgövdəli ağac və koldur. Gövdəsinin və yaşlı budaqlarının qabığı bozdur, cavan zoğları qırmızımtıl-qonur rəngdədir. İynəyarpaqlarının üzərində iki ağ zolaq var. Meyvələri qırmızı və ya pas rəngli olub, 3-6 pulcuğa bölünür.

İşıq sevən, torpağa az tələbkər, quraqlığa davamlıdır. Azərbaycan-

Şəkil 5. Qırmızı ardıc:
meyvəli budağı

Qırmızı ardıcın qeydə alındığı ərazilər

da, Böyük və Kiçik Qafqazda, Bozdağda kolluqlarda, qayalarda, quru və çınqıllı daşlı yamaclarda bitir. Meşəsalmada və ya yaşıllıqlarda istifadə oluna bilər.

Toxumla çoxalır, çoxalma aqrotexnikası işlənib hazırlanmalıdır və kütləvi halda toxumaçarları yetişdirilib daimi sahələrə əkilməlidir. Eroziyaya uğramış dağ yamaclarının bərkidilməsində istifadəyə yararlı bitkidir.

ACILIQ FƏSİLƏSİ – Ephedraseae

Bu fəsiləyə bir cins acılıq və ya efedra daxildir. Acılıq cinsinin Aralıq dənizi sahili ölkələrində, Orta Asiyada, Hindistanda, Çində, Amerikada səhra və quru səhra sahələrində 30 növü yayılmışdır. Azərbaycanda təbii halda 15 növü bitir.

ACILIQ VƏ YA EFEDRA CİNSİ – *Ephedra*

Bu cinsə daxil olan növlər alçaq boylu kol olub tək, yaxud budaqlanan gövdəyə malikdir. Xarici görünüşcə qatırquyruğuna bənzəyir. Topa budaqlanan gövdələri yaşıl olur, yarpaq olmadığından assimilyasiya prosesində budaqlar özləri iştirak edirlər. Yarpaqları reduksiyaya uğrayır və nazik pulcuq formasını alır. Məhz buna görə də yarpaqsız bitki təsəvvürü yaradır. Erkəkçik və dişicik çiçəkləri, çiçəkyanlığı ilə örtülür ki, bu da örtülü toxumların çiçəkyanlığına bənzəyir. Dişicik çiçəkləri şirəli olur, tünd al-qırmızı rəngə boyanır və giləmeyvəni xatırladır.

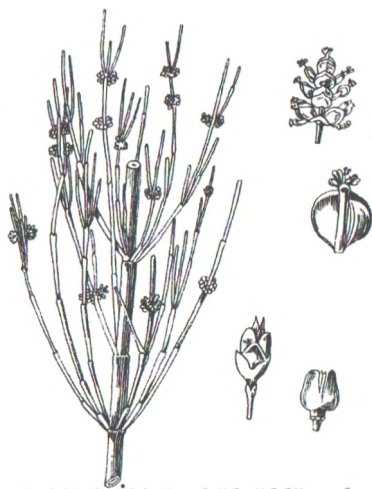
Efedranın növləri quru səhralarda, yarımsəhralarda yayılmışdır. Onlara Orta Asiyada, Qərbi Sibirə təsadüf edilir.

Efedra fitogenetik nöqteyi-nəzərdən böyük maraq kəsb edir, belə ki, o, çıpaqtoxumlularla örtulutoxumlular arasında keçid təşkil edir.

İkisümbülcüklü acılıq – *E. distachya* L.

Hündürlüyü 50 sm-ə çatan, sürünən koldur, yarpaqları inkişaf etməmişdir, pulcuqvaridir. Tozcuqlu sümbülcükləri tək-təkdir, 4–8 cüt çiçəkdən ibarətdir. Meyvələri giləmeyvə formasındadır, kürəvaridir, qırmızı rəngdədir. Toxumları yumurtavari-uzunsovdur.

Təbii halda Aralıq dənizinin şimalında yayılmışdır. Azərbaycanda Xəzər sahili düzənlikdə, Abşeronda, Qo-

Şəkil 6. İkisümbülcüklü acılıq

İkisünbülcüklü acılıq qeydə alındığı ərazilər

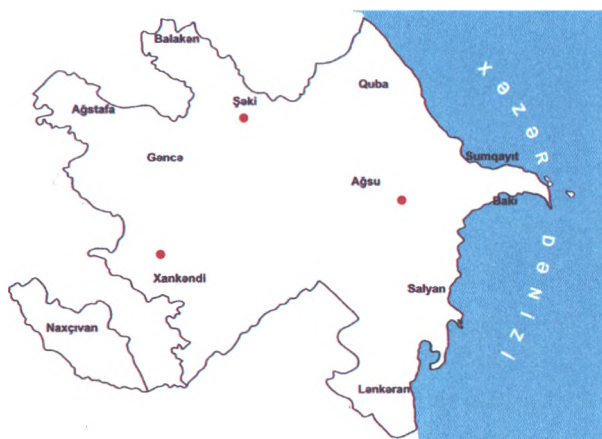
bustanda, Kür-Araz ovlağında, Lənkəran və Naxçıvan düzənliyində yayılıb. Bir neçə forması vardır. Quraqlığa davamlı, torpağa az tələbkardır. Meyvələrindən likör-spirit istehsal edilir. Bitkinin tərkibində 1,7%-dək efedrin vardır.

Boylu acılıq – *E. procera* Fisch et Mey.

Boyu 2 m olan, qollu-budaqlı, gövdəsi boz qabıqlı koldur. Yarpaqları tamam inkişaf etməmişdir, suprotik (qarşı-qarşıya) düzülüşlü və zər pərdəciklidir. Tozcuq sünbülcükləri şaxələr boyu topa-topa düzülmüşdür. Meyvələri kürəvari, yetişdikdə lətli, qırmızı və ya çəhrayı-sarıdır. İyunda çiçəkləyir, avqustda meyvə verir.

Şəkil 7. Boylu acılıq

Boylu acılıq qeydə alındığı ərazilər

Təbii halda Balkanda, Kiçik Asiyada, İranda təsadüf edilir. Azərbaycanda Böyük Qafqazda, Kiçik Qafqazın şimalında, Qobustanda və s. bölgələrdə daşlı-çınqıllı qayalıqlarda bitir.

QULANÇARKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Asparagaceae* Juss.

Fəsilənin nümayəndələri Aralıq dənizi ölkələrində yayılmış danaya və bigəvər cinsləri növlərindən ibarətdir.

DANAYA CİNSİ – *Danae* Medic.

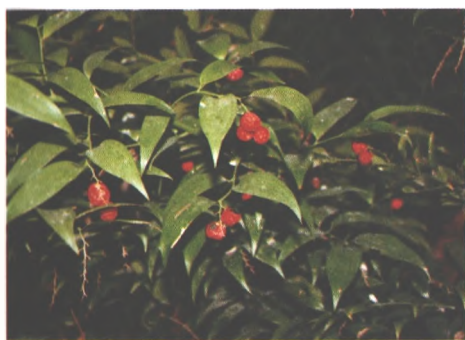
Həmişəyaşıl, kökboğazından budaqlanan yarımkoldur. Kladdiləri lanset şəkillidir, ucu sivridir. Çiçəkyanlıqları bitişikyarpaqlıdır. Meyvəsi qırmızı rəngli giləmeyvədir. Bir cinsli ikievlı bitkidir.

Budaqlı danaya – *Danae racemosa* (L.) Moench.

Boyu 0,5-1,5 (2,5) m-ə çatan həmişəyaşıl bitkidir. Gövdəsi çoxlu miqdarda və ya bir neçədir, yaşıl, hamar və çılpəqdır, yuxa-

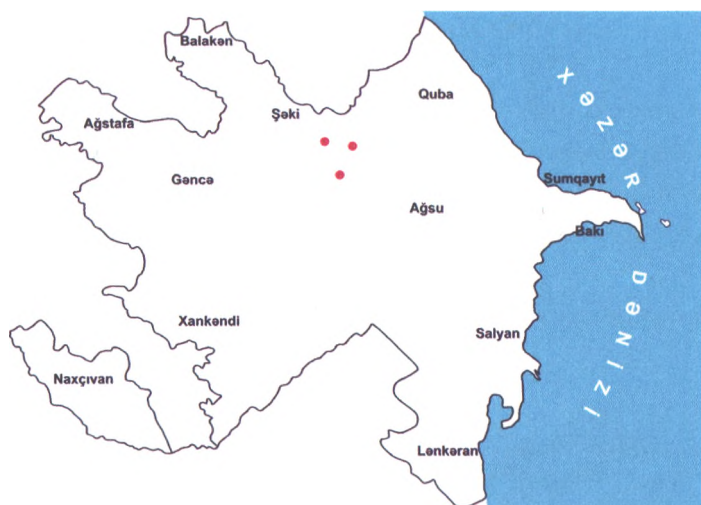
rı hissələri qollu-budaqlıdır. Kladodiləri hər iki tərəfi parlaq, hamar və yaşıldır. Çiçəkləri xırda, ikicinslidir, diametrləri 3 mm-ə yaxındır, əyri və qısa çiçək saplaqları vardır. Çiçək saplaqlarının uzunluğu 3-4 mm-dir; çiçək yanlığı ağdır, bir qədər lətlidir, deltaşəkilli 6 dişiciyi vardır. Erkəkcikləri 6-dır, onların telləri birləşib, boru şəklini alır. Giləmeyvələri kürəvarı, lətli, qırmızı rəngli, birtoxumludur. Azərbaycanda təbii halda Astara (Şüvi kəndi və Astara ətrafında, Lənkəran (Bürcəli, Aşağı və Yuxarı Apo kəndləri), Lerik (Lerik və Vistan kəndi), Qəbələ (Qüybəd dağında), İsmayilli (Xanəgah kəndində) sahələrində yayılmışdır. Hirkan Milli Parkının ərazisində Vəşərüd, Astaraçay, Ovala, Nivıştəru, Latin çayları kənarlarındakı ərazilərdə tez-tez rast gəlinir.

May-iyul (avqust) aylarında çiçəkləyir. Oktyabr ayında meyvə verir. Tozlanması – anemofildir. Toxumla və vegetativ yolla çoxalır. Həyat forması – nanofanerofitdir. İstisevən və kölgəyədavamlıdır. Torpağa az tələbkardır. Dəniz səviyyəsindən 1200 m hündürlükdə aşağı və orta dağlıq qurşaqlarında, rü-

Şəkil 8. Budaqlı danaya

Budaqlı danayanın qeydə alındığı ərazilər

tubətli və kölgəli enliyarpaqlı meşələrdə, qayalıqlarda və dağ dərələrinin qarışıq meşələrində bitir. Budaqlarından buket, əklil və bəzək üçün istifadə edilir. Dekorativ bitkidir. Alkaloidlidir. Xalq təbabətində istifadə olunur. Buket hazırlamaq üçün istifadə olunduğu üçün onun tükənməsinə səbəb olmuşdur. Süni olaraq becərilməsi çox vacibdir.

QOZKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Juglandaceae*

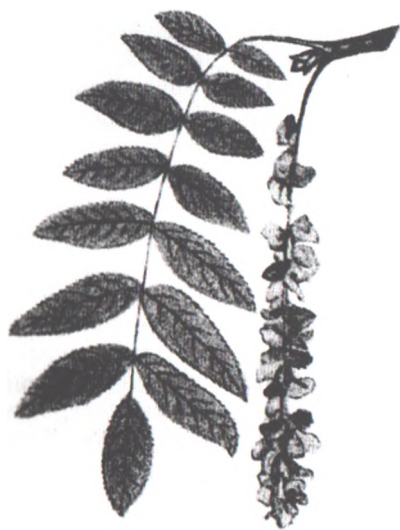
A.Rich. ex Kunth.

Fəsilənin nümayəndələri təbii halda meşələr yaradır. Bu fəsiləyə 8 cins daxildir. Azərbaycanın yabanı florasında iki cinsi daha əhəmiyyətlidir. Fəsilənin qoz və yalanqoz cinsləri yabanı halda bitir. Bu cinslər və növlər haqda aşağıdakılar daha səciyəvidir.

YALANQOZ CİNSİ – *Pterocarya Kunth.*

İri gövdəli, mürəkkəb lələkvari yarpaqlı ağacdır. Cinsin Yaponiyada, Çində, Hindi-Çində, Sino-Tibet dağlarında, subtropik və mülayim iqlimli vilayətlərində bitən 11 növü məlumdur. Qafqazda və Azərbaycanda 1 növü bitir.

Qanadmeyvə yalanqoz – *P. pterocarpa (Michx.) Kunth.*

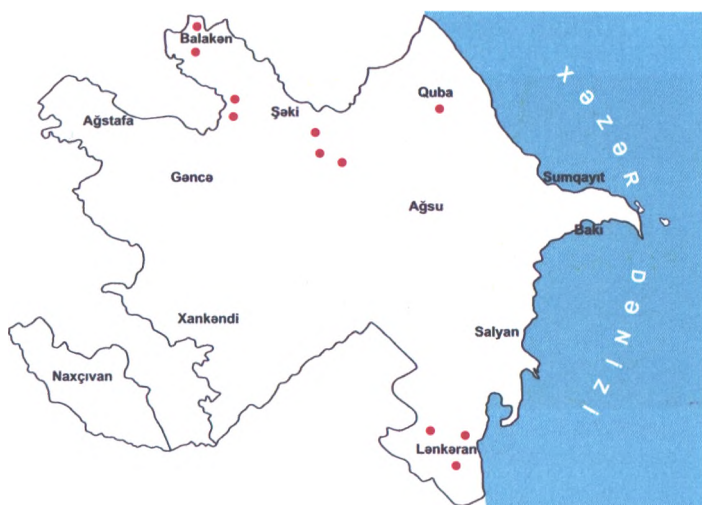

Şəkil 9. Qanadmeyvə yalanqoz:
Toxum sırgalı budağı

Boyu 40 m-ə, gövdəsinin diametri 200 sm-ə çatan nəhəng ağacdır. Gövdəsinin qabığı açıq rəngli və hamardır. Bitmə şəraitindən asılı olaraq çətiri müxtəlif formada olur. Cavan zoğları zeytunu-yaşıl olub, qonur sarı tüküklüdür, içərisi boş məsaməlidir. Budalarında iri mərcilər vardır. Mürəkkəb təklələkvari yarpaqları iridir, uzunluğu 30-40 sm və daha böyük olur.

Aprel-may aylarında çiçəkləyir. Erkəkciq sırgaları çox çiçəklidir, 4-7 sm uzunluğundadır.

Dişicik çiçəkləri uzun, sallaq çoxçiçəklidir. Cari ildə uzanan zoğun ucunda tək-tək yerləşir. Meyvə sırgaları 40-70 sm uzunluğunda olur və hər sırgada 30-80 ədəd meyvə olur. Meyvəsi ikiqanadlı çəyirdək meyvədir. Toxumu sentyabr-oktyabr aylarında yetişir.

Qanadmeyvə yalanqozun qeydə alındığı ərazilər

Rütubətli dərələrdə, çay vadilərində bitir. Kök boğazından çoxlu pöhrə verir. Kəsildikdə tez bərpa olur. Türkiyədə, İranda və Qafqazda bitir.

Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazda, orta dağ qurşağına qədər Lənkəran, Samur-Şabran düzənliyində, Alazan-Əyriçay vadisində bitir və kiçik sahədə rütubətli yalanqoz meşələri əmələ gətirir.

Süni yolla becərilmir. Bəzən bataqlıqlarda bitir və yaşlı ağacları tədricən öz-özünə quruyur. Mövcud meşələri diqqətlə qorunmalıdır.

BİGƏVƏR CİNSİ – *Ruscus L.*

Aralıq dənizi ölkələrində yayılmış 7 növündən Azərbaycanda 1 hirkan bigəvəri növünə rast gəlinir.

Hirkan bigəvəri – *Ruscus hyrcanus* Wozonow.

Şəkil 10. Hirkan bigəvəri

Hündürlüyü 20-40 (60) sm olan həmişəyaşıl yarımkoldur, tikanlı kladodiləri vardır, gövdələri dik dayanır, şırımvarıdır, tünd yaşıl rəngdədir. Budaqları yanlara və aşağıya əyilmişdir

Hirkan bigəvərinin qeydə alındığı ərazilər

və üzərləri kladodilərlə sıx örtülmüşdür. Kladodiləri uzunsov-yumurtavarı və ya uzunsov-lansetvarıdır, yaşıl rəngdədir, sərt, Çiçəkləri yaşılımtıldır, adətən kladodinə orta xətti üzərində 2-5-i bir yerdə olmaqla və ya az-az hallarda tək-tək düzülmüşdür. Giləmeyvəsi qırmızıdır, kürəvarı olub, diametri 7-9 mm-dir. Astara (Diqoh, Maşhan, Təngərud kəndləri), Lənkəran (Bürcəli və Xanbulan kəndləri) rayonlarında yayılıb. Aprel-may aylarında çiçəkləyir, sentyabr-oktyabr aylarında meyvəsi yetişir. Tozlanması – anemofildir. Toxumla və vegetativ yolla çoxalır. Həyat forması – nanofanerofitdir. İstisəvən və kölgəyədavamlıdır.

SÖYÜDKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Salicaceae* Mirb.

Fəsiləyə qovaq, söyüd və çözeniya cinsləri daxildir. Bu cinslərə mülayim və soyuq iqlim zonalarında 700-dən artıq növ daxildir. Söyüd fəsiləsinin çox növləri Şimal yarımkürəsində yayılıb. Əsasən ikievli bitkilərdir, yarpaqları sadə növbəli düzülüşlüdür, qışda töküləndir.

SÖYÜD CİNSİ – *Salix* L.

Qışda yarpağını tökən, iki evli bitkidir. İri ölçülü ağaclar və ya xırda kollardır. Yarpaqları uzunsov lansetvarıdır, damarlanması lələkvarıdır, saplağı qısa, Çiçək sırgaları sallaq və ya dikdayanandır. Nektarlı bitkilərdir.

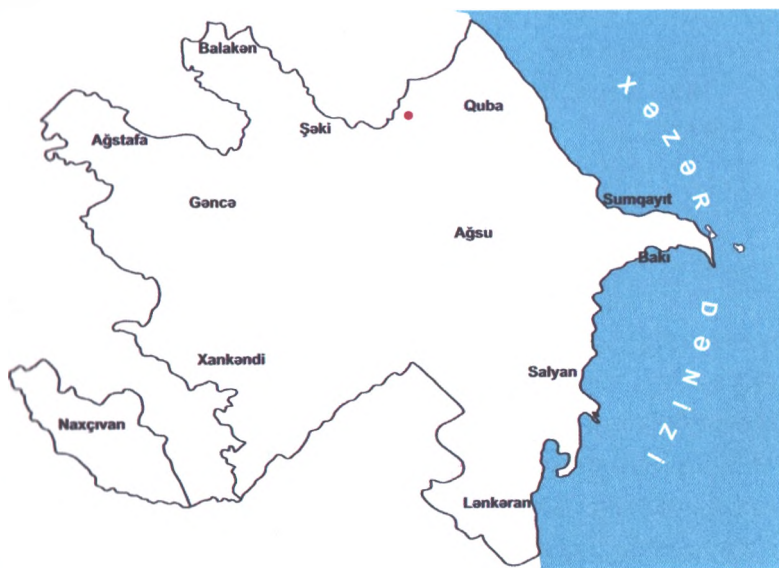
Söyüd cinsinin yer kürəsində 600-dən artıq növü məlumdur. Qafqazda təqribən 25 növü, Azərbaycanda isə 15 növü bitir. Bu növlərdən aşağıdakılar nadir bitkilər hesab olunur.

Kuznetsov söyüdü – *S. kuznetzowii* Laksch.

Şəkil 11. Kuznetsov söyüdü

Boyu 4 m-ə çatan koldur. Cavan budaqları ağ keçətük-cüklüdür. Qabığı soyulduqda oduncağı hamardır. Yarpaqla-

Kuznetsov söyüdünün qeydə alındığı ərazilər

rının uzunluğu 13 sm-ə, eni 4 sm-ə çatır, uzunsov və ya tərsinə yumurtavaridir. Təbii halda Qafqazda yayılıb, Azərbaycanca Böyük Qafqazda, Qubada bitir. İlk dəfə Qafqazdan təsvir edilib.

Süni olaraq becərilmir, mövcud sahələri diqqətlə qorunmalıdır. Qışda yem qıt olduqda vəhşi heyvanlar tərəfindən yeyilir. Pöhrə verərək təzələnir və torpaq eroziyasına qarşı qiymətli bitkidir.

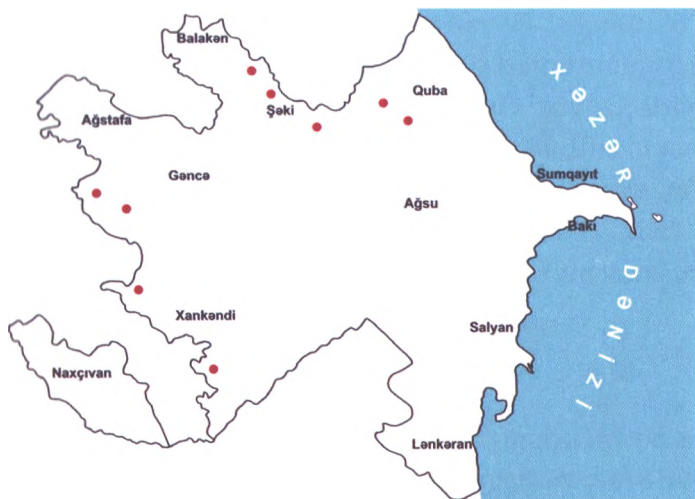
Keçi söyüdü – *S. caprea* L.

Bu növə Bədmüşk də deyilir. Boyu 8 m-ə və diametri 60 sm çatan ağac və ya koldur. Qabığı yaşılmıtlı boz və hamardır. Yarpaqları qalın, iri, 11-18 sm uzunluqdadır. Enli-yumurtavari, azacıq qırışıklıdır, kənarı dalğavari dişlidir. Damarları 6-9 cüt olub aydın seçilir. Yarpaq açmazdan qabaq çiçəkləyir, ikievlidir. Çiçək açarkən keçi söyüdü çox dekorativ görkəm alır. Avropa və Asiyanın meşəli rayonlarında geniş arealda yayılmışdır. Azərbaycanın meşəli rayonlarında, yuxarı dağ meşə qurşaqlarında bitir. Bəzən yaşıllaşdırmada istifadə olunur. Şaxtaya davamlı, torpağa az tələbkar bitkidir. İlk dəfə Avropada təsvir olunub.

Şəkil 12. Keçi söyüdü:

1. yarpaqlı zoğu yarpaq yanlığı ilə;
- 2-3. erkəcik sırğası və çiçək tozcuğu;
- 4-5. dişicik sırğası və çiçəyi;
6. dişicik ağzıcuğu;
7. toxum qutucuğu;
8. açılmış qutucuq;
9. tüklü toxum;
10. çiçək tumurcuqlu zoğ;
11. tumurcuqları açılmış zoğ

*Keçi söyüdü*nün qeydə alındığı ərazilər

Yuxarı dağ qurşağında bitməklə torpaq eroziyasına qarşı əhəmiyyətli bitkidir. Süni olaraq yaşıllıqlarda az istifadə olunur. Çiçəklədikdə ondan buket hazırlanır. Vegetativ yolla asan çoxalır. Qorunması və çoxaldılması lazımdır.

QOVAQ CİNSİ – *Populus L.*

Qışda yarpaqlarını tökən, tezböyüyən iri gövdəli ağacdır. Yarpaqları sadə bütövkənarlı və ya barmaqvari dilimlidir. Çiçəklər dik dayanan və ya sallaq sırğalarda yerləşir. Toxum yetişdikdə sırğalar qopub tökülür. Yarpaqlamadan qabaq və ya onunla birlikdə çiçəkləyir. Erkəkciq sırğalarında 3-60-a qədər erkəkciq olur. Dişicik çiçəkdə biryuvalı bir ədəd yumurtalıq və oturaq halda bir neçə dilimli dişicik ağızcığı olur. Qovaq cinsinin dünyanın mülayim iqlim qurşağında yayılmış 120-yə qədər növü məlumdur. Qafqazda 16, Azərbaycanda 11 növü bitir. Bunlardan aşağıda göstərilən növlər nadir bitkilərdir.

Hirkan qovağı – *P. hyrcana* A.Grossh.

Şəkil 13. Hirkan qovağı

Boyu 20 m-ə çatan, qabığı bozumtul-ağ, üzərində rombvari çatları olan ağacdır. Boy zoğlarındakı yarpaqları yumurtavari-uzunsov, uzanmış rombşəkilli, aşağı tərəfdən enli, yuxarı hissədən

Hirkan qovağının qeydə alındığı ərazilər

daralmış, kənarları bütövdür, üstdən tünd yaşıl, altdan ağımtıl keçə tükcüklüdür. Uzunluğu 8-10 sm, eni 4-7 sm olur. Qısalmış zoğlarında yarpaqlar deltavaridir, kənarı bütöv və ya qeyri-bərabər dərin dişlidir. Qafqazda, Talışda yayılıb.

Azərbaycanda Lənkəranda, düzəndən başlamış orta dağ qurşağına kimi olan meşələrdə və çay vadilərində təbii olaraq bitir. Geniş sahədə əkilib becərilir.

İlk dəfə Azərbaycandan – Talışdan təsvir edilib.

Qovaqqlar qələmləri vasitəsilə asan çoxalır. Olduqca dekorativ növlərdir, ucaboyları pramidal çətirləri onlara xüsusi gözəllik verir. Payız aylarında qızılı-sarı rəngə boyanan yarpaqları ətraf landşafta xüsusi gözəllik bəxş edir. Tez böyüyən olduqlarına görə qısa vaxtda yüksək oduncaq kütləsi verir. Tikinti materialı üçün də yararlıdır. Tikintidə su dəyməyən yerdə uzun illər çürümədən qalır və deformasiyaya uğramır.

Tarla, yol kənarlarında, küçələrdə və digər yaşıllıqlarda əkilib becərilməsi yaxşı nəticə verir.

TOZAĞACIKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Betulaceae S.F.Gray.*

Növ tərkibinə görə azlıq təşkil etsə də, ərazicə geniş sahədə yayılan fəsilədən biridir. Bu fəsilənin nümayəndələri Şimal Yarımkürəsində subtropik iqlim zonasından başlamış Arktika Tundurasına qədər geniş ərazidə yayılıb. Fəsiləyə 6 cins daxildir. Qafqazın təbii florasında 5, Azərbaycanda isə 2 cinsin növləri bitir. Avropada, Asiyada və Şimali Amerikada vaxtilə 3-cü dövrdə geniş yayılmışdır. Qafqazda qazıntı halında 5 cinsi tapılmışdır. Fəsilənin nadir və ən əhəmiyyətli cinsləri tozağacı və qızılağac hesab olunurlar.

TOZAĞACI CİNSİ – *Betula L.*

Yarpaqları növbə ilə düzülür, qışda tökülür, birevli, ağac və koldur. Gövdəsinin qabığı hamar olub nazik lövhəciklər şəklində qopub tökülür, rəngi ağ və ya bozumdur. Cinsə 120 növ daxildir. Qafqazda 7, Azərbaycanda 5 növü təbii halda meşələrdə bitir. Bunlar Radde tozağacı, sallaq tozağacı, Litvinov tozağacı, xırda pulcuqlu tozağacı O.Mirzəyev, R.Fətəliyev (1988) və ağ tozağacı O.Mirzəyev (1998) növləridir. Azərbaycan florasında aşağıdakı növlər azlıq təşkil edir və nadir bitkilərdir. Tozağacları 100-150 və bəzən 300 il yaşayır. Azərbaycanda tozağacı meşələri subalp qurşaqlarda yerləşir və çox az sahə tutur. Buna baxmayaraq yüksək torpaqquyucu və su tənzimləyici rola malikdir.

Radde tozağacı – *B. raddeana* Trautv.

Boyu 6 m olan ağacdır. Gövdəsinin qabığı çəhrayı-ağ və ya açıq qonur, budaqlarının qabığı qonur rəngdədir, çıpaqdır, cari

Şəkil 14. Radde tozağacı

Radde tozağacının qeydə alındığı ərazilər

zoğları sarımtıl-qonur rəngdə olub, məxməri tükcüklüdür, üzərində kiçik seyrək xalları-vəzləri vardır. Yarpaqları uzunsov-yumurtavari, uc hissədən sivriləşmiş, qaidə hissədən pazvari və ya dəyirmidir, kənarları qeyri-bərabər mişardişlidir. Yarpaq saplağı 10-12 mm olub, tükcüklüdür, ayası 3-4,5 sm uzunluğunda və 2-3,5 sm enində olur. Fındıqcığı (toxumu) qanada nisbətən kiçikdir.

Qafqazda, Dağıstanda yayılmışdır. Böyük Qafqazda Quba meşələrində dəniz səviyyəsindən 1500-2100 m yüksəklikdə tozağacı meşələrinin tərkibində bitir. Dekorativ bitkidir. Subalp qurşaqda torpaq eroziyasına qarşı mübarizədə əsas növdür, şaxtaya davamlı, torpağa az tələbkər və işıqsevəndir. Rütubət sevəndir. Lakin həddən artıq torpaq bataqlığına dözmür. İlk dəfə Dağıstandan təsvir edilib.

Ağ tozağacı – *B. alba L.*

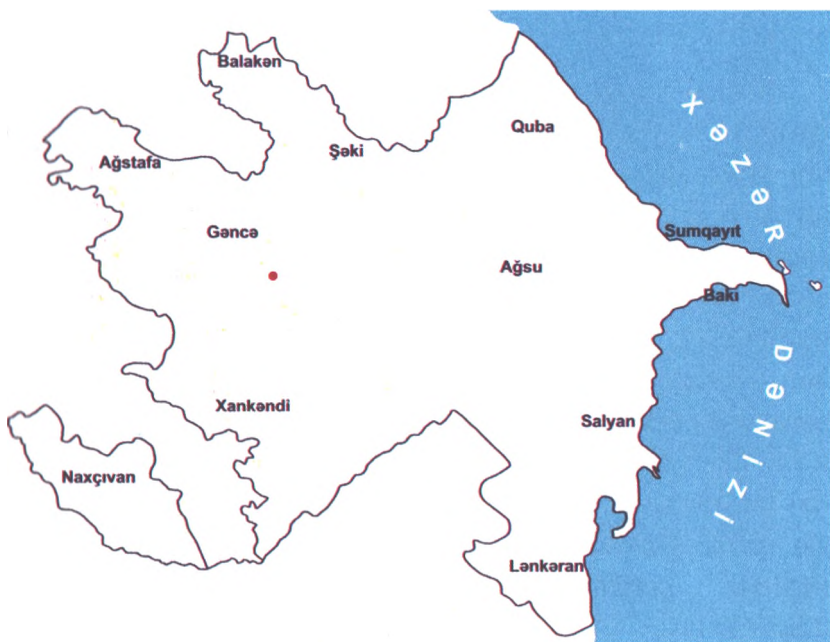
Boyu 4-6 m-ə çatan ağacdır. Gövdəsinin qabığı ağdır, laylay soyulandır. Yarpaqları dərivaridir, yumurtavari və ya rombvaridir, kənarları itimişardişlidir, ayası 5-7 cüt damarlıdır. Dışıcık sırgaları tək-təkdir, 2,5-3 sm uzunluğundadır. Saplağı məxməri tükçüklüdür.

Azərbaycanda Göygöl Milli Parkı ərazisində, Maralgöl ətrafında, Kəpəz dağında dəniz səviyyəsindən 1850 m yüksəklikdə qeydə alınıb. Bu növ ilk dəfə O. H. Mirzəyev (1998) tərəfindən qeydə alınmışdır. Azərbaycan florası üçün yeni növdür və olduqca nadir bitkidir.

Botaniki ədəbiyyatlarda bəzi alimlər ağ tozağacının Qafqazda olmasını inkar edirlər (A.Qrossqeym, A.Doluxanov). İ.V.Vasilyev isə ağ tozağacının Qafqazda bitməsinə təsdiq edir.

Şəkil 15. Ağ tozağacı

Ağ tozağacının qeydə alındığı ərazilər

Ağ tozağacı Qafqazın hər yerində (Talış meşələri müstəsna olmaqla) tək-tək də olsa təsadüf edilir. Lakin dəniz səviyyəsindən 1500 m-dən aşağılarda təsadüf edilmir.

Tozağacları meşələrin yuxarı sərhədlərində olduqca çətin iqlim və torpaq şəraitində bitir. Şaxtaya davamlı bitkilərdir. Olduğundan yuxarı dağ qurşaqlarında bitir və torpaq qoruyucu əhəmiyyətə malikdir. Toxum və kök pöhrələri ilə çoxalır.

Dağlıq şəraitdə yaşayış məntəqələrinin yaşıllaşdırılmasında istifadə etməklə onların artırılmasına nail olmaq mümkündür.

FINDIQKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Corylaceae L.*

Fəsilənin ən geniş yayılan cinsləri vələs və fındıqdır. Vaxtilə fındıq və vələs tozağacı fəsiləsinə daxil edilmişdir. Son illərdə bu fəsilə ayrılaraq sərbəst fəsilə kimi qəbul edilmişdir (S.K.Çerepanov, 1995; E.Qurbanov, 2009; A.Əsgərov, 2010). Biz də sonuncu təkliflərə tərəfdarıq.

FINDIQ CİNSİ – *Corulus L.*

Fındıq qışda yarpağını tökən boyu 30 m olan nəhəng ağaclar və ya 4-10 m hündürlükdə xırda kollardır. Yarpaqları növbəli düzlüşlüdür, geniş ovalvari və ya dəyirmidir. Yarpaq açmazdan qabaq çiçəkləyir. Erkəkciik sırgaları payızda formalaşaraq bütün qışı ağacda qalır, erkəkciikləri 4-8-dir, tozcuqları biryuvalıdır. Dişicik çiçəkləri xırda dixaziyalarda düzülmüşdür və çiçəkləmə zamanı onların pulcuqları arasından qırmızımtıl rəngli dişicik ağızcıqları xaricə çıxır. Meyvəsi fındıqdır, odunlaşmış qabıqla örtülüdür.

Avropa və Asiyanın mülayim iqlimli meşə zonasında əsasən Şərqi Asiyada və Şimali Amerikada yayılmış 20 növündən Qafqazda yabanı halda 6, Azərbaycanda isə 3 növü qeydə alınmışdır.

Bu növlərdən aşağıdakılar nadir bitkilərdir.

Ayı fındığı – *C. colurna V.Petrov*

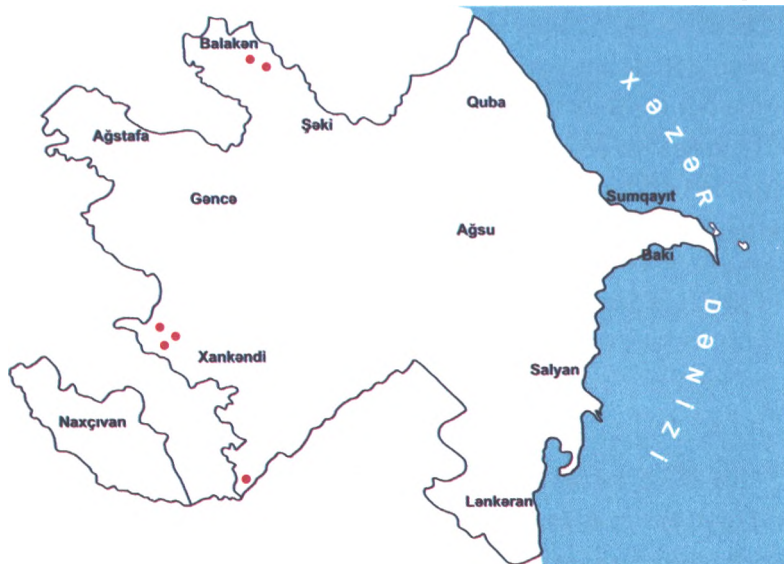
Bu növə bəzən *ağacvari*, *gürcü* və *ya türk* fındığı da deyilir. Boyu 40 m-ə çatan nəhəng ağacdır. Düz dirək gövdəsi olur. Gövdəsinin diametri 90 sm-ə çatır. Sıx çətirlidir. Cavan budaqları sarımtıl rəngli və tükcüklüdür. Yaşlı budaq və gövdəsinin qabı-

Şəkil 16. Ayı fındığı:

1. qərizəkli meyvə və budağı;
2. qərzəksiz meyvə.

ğı pulcuqlar şəkilində töküləndir və bu əlaməti gövdəyə alabəzək görkəm verir. Yarpaqları 7-12 sm uzunluqda və 5-9 sm enində olur, enli ovalvaridir, qaidə hissədən azacıq ürəkvaridir, tərədən azacıq sivriləşmişdir. Erkəkcik sırğaları uzun və yetişdikdə qonur-qırmızı rənglidir. Sırğalar payızda formalaşır, uzun sarımtıl ağ rəngdə olur və yarpaqsız ağaca qışda xüsusi gözəllik verir. Meyvələri 5-10 ədədi bir yerdə koma şəklində, bəzən tək-tək olur. Fındıqçası-

Ağacvari (Ayı) fındığının qeydə alındığı ərazilər

nın qabığı çox möhkəmdir və çətin sındırılır. Dişicik çiçəkləri fevral-mart aylarında açılır, meyvəsi avqust-oktyabr aylarında yetişir.

Qərbi və Şərqi Zaqafqaziyada yayılıb. Azərbaycanda Böyük Qafqazın qərb hissəsində orta dağ qurşağı meşələrdə bitir. Zaqatala dövlət qoruğu ərazisində qeydə alınıb. Qafqaz üçün endem bitkidir.

Kiçik Qafqazda Kəlbəcər rayonunda Çiçəkli meşəsində “Almal”, “Böyük Qüzey” və “Qala” adlı sahələrdə yayılmışdır. Burada 250-300 yaşlı, boyu 30 m-ə, diametri 150 sm-ə çatan ağacları vardır.

QIZILAĞAC CİNSİ - *Alnus Hill.*

Boyu 10-35 m, gövdəsinin diametri 40-160 sm olan ağaclardır. Yarpaqları sadə, növbəli düzülüşlüdür, şaxtaya davamlı, istisəvər, torpağa və nəmliyə tələbkər, tez böyüyən birevli bitkilərdir. Meyvəsi payızda yetişir və yaza kimi tökülür. Qızılağac cinsinə daxil olan 30 növ təbii halda Avropada, Əlcəzair dağlarında, Qərbi, Orta və Şimali Asiyada, Şimali və Cənubi Amerikada bitir. Qafqazda 4, Azərbaycanda isə 3 növü meşələrdə bitir. Bu 3 növdən aşağıdakı 2 növ çox az təsadüf edilən nadir bitkilərdir.

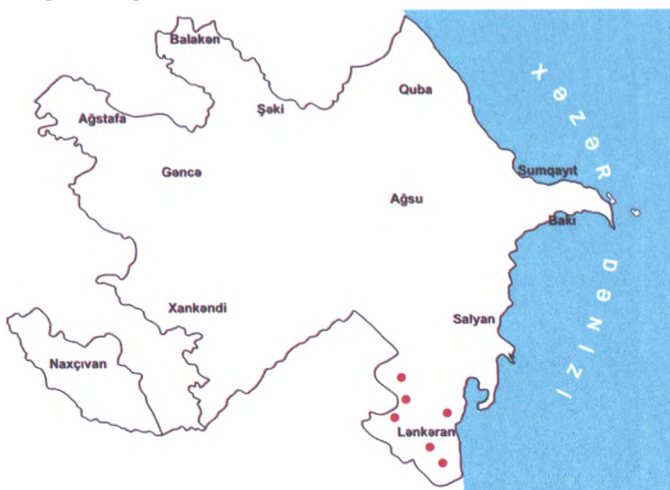
Ürəkvarpaq qızılağac - *A. subcordata C.A.Mey.*

Boyu 30 m, gövdəsinin diametri 160 sm olan ağacdır. Cavan ağaclarının qabığı açıq boz rəngdə olmaqla üzərində ağımtıl ləkələr vardır. Zoğları qırmızımtıl-qəhvəyi rəngdə olub, seyrək tükcüklüdür. Yarpağın qaidə hissəsi ürəkvari və ya ovalvaridir, ucdan sivridir. Yarpaqları çox müxtəlifdir. Çiçək sırgaları salxım-

Şəkil 17. Ürəkyarpaq qızılağac

varidir. Toxumlarının ensiz qanadları var, aprel ayında çiçəkləyir və toxumları oktyabr-noyabr aylarında yetişir. Qozaları növbəti ilin fevral-mart aylarında açılır və toxum töküldükdən sonra uzun müddət ağacda qalır.

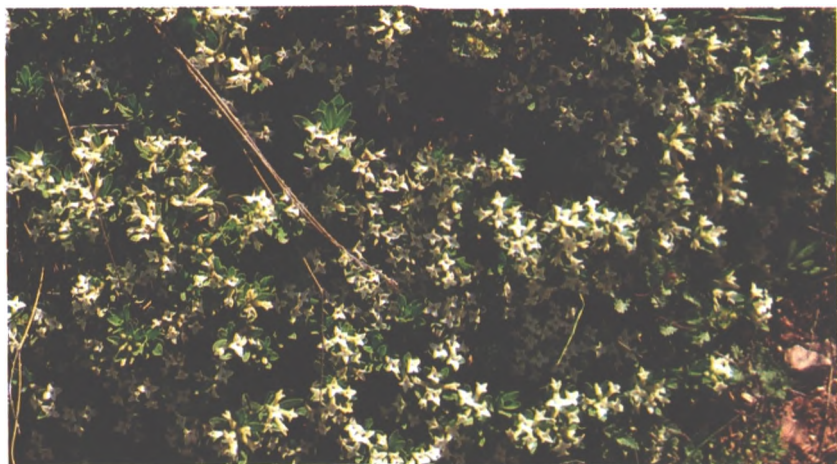

Ürəkyarpaq qızılağacın qeydə alındığı ərazilər

Torpağa və rütubətə tələbkar olmasına baxmayaraq, durğun sulara davam gətirmir. Toxum və kök pöhrələri ilə çoxalır. Kəsildikdə kökdən güclü pöhrə verir. Dəniz səviyyəsindən 1000 metr yüksəkliyə kimi yayılmışdır. Əsasən Qafqazda, Talış meşələrində bitir. İlk dəfə İrandan təsvir edilib. Bəzən yaşıllaşdırmada təsadüf edilir.

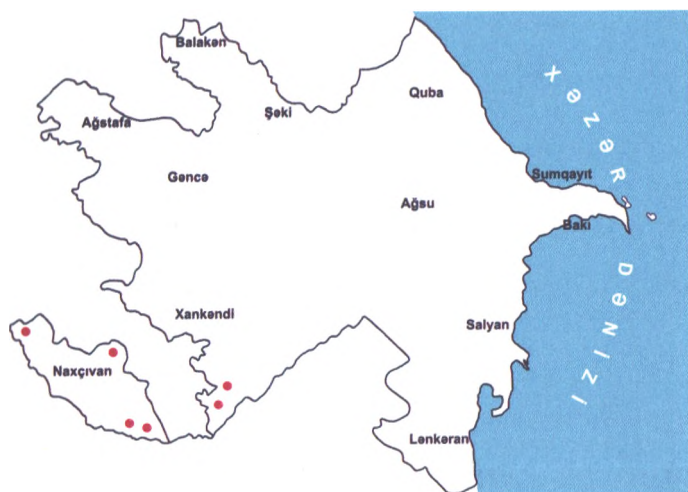
CANAVARGİLƏSİ FƏSİLƏSİ - *Thymelaeaceae Juss.*

Kürd canavargiləsi - *Daphne Kurdica Borum.*

Şəkil 18. Kürd canavar giləsi

Qısaboylu çox budaqlı koldur. Yarpaqları ellipsvari və ya uzunsov-lanzetvari olub 1-3 sm uzunluğunda, 4-8 mm enindədir. Yumurtalıqı tükcüklüdür, çəyirdək meyvəsi uzunsov və qırmızıdır. Çiçəkləməsi may ayında gedir, ləçəkləri ağımtıl-çəhrayıdır. Quraqlığa davamlıdır, əhəngli torpaqları sevir.

Kürd canavar giləsi qeydə alındığı ərazilər

Kiçik Qafqazda və Naxçıvanda yayılıb. Olduqca nadir bitkidir, onun qorunması və artırılması vacibdir.

FISTIQQİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Fagaceae* Dumort.

Fəsilənin 7 cinsə, 900 növə yaxın nümayəndələri mövcuddur. Bu növlər yer kürəsinin mülayim, subtropik və tropik iqlim qurşaqlarında yayılmışdır. Birevli müxtəlif cinsli bitkilərdir, çiçəkləri sünbülvari, sırgavari, kürəvari və salxımvari olur. Bəzən çiçəklər tək-tək yerləşir.

Fəsilənin şabalıd və palıdın bəzi növləri nadir bitkilər sırasındadır.

ŞABALID CİNSİ – *Castanea* Mill.

Boyu 32 m, diametri 250-300 m olan nəhəng ağacdır, bəzən kol şəklində olur. Aralıq dənizi ətrafı ölkələrində, Qafqazda,

Şərqi Asiyada Şimali Amerikada yayılmışdır. Bu cinsə 30-a qədər növ daxildir. Şabalıd qazıntı halında Üçüncü Dövrün başlanğıcından məlumdur və vaxtilə daha geniş ərazidə yayıldığı göstərilir.

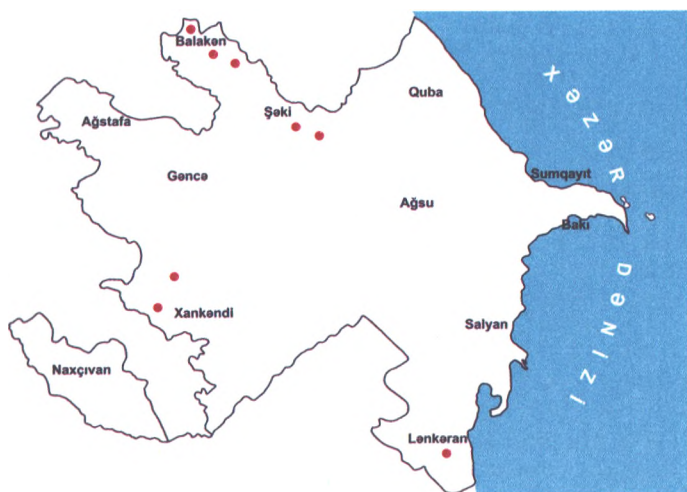
Qafqazda və Azərbaycanda aşağıdakı bir növü təbii halda meşələrdə bitir və tədricən sahəsi azalır.

Adi şabalıd – *C. sativa* Mill.

Boyu 32 m, gövdəsinin diametri 300 sm olan iri gövdəli ağacdır. Bəzən 1300 il və çox yaşayır. Sıx enli çətirlidir, dalgın budaqlıdır, cari zoğları tünd qonur rənglidir, tumurcuqları yumurtavaridir, iridir, tünd qəhvəyi pulcuqlarla örtülüdür. Yarpaqları növbəli düzülüşlüdür, saplaqlıdır, kənarları dişlidir, 10-25 sm uzunluğundadır, əsas yarpaq oxundan ayrılan 15-25 cüt damarları vardır. Çiçəkləməsi yarpaqlamadan sonra, yayın əvvəllərində başlayır. Əsasən həşəratlar tərəfindən tozlanır. Çiçəkləri nektarlıdır və yaxşı bal verən bitki hesab olunur. Erkəkcik və dişicik çiçəkləri ayrı-ayrı çiçək sümbülcüyündə yerləşir. Oxun aşağısında dişicik, yuxarısında isə erkəkcik çiçəkləri yerləşir. Erkəkcik çiçəkləri sarımtıl rənglidir. Dişicik çiçəkləri yaşılımtıldır, sərt tikanvari qərzəklə əhatə olunmuşdur.

Şəkil 19. Adi şabalıd: erkəkcik sırğalı və dişicik çiçəyi olan budaq və qərzəksiz meyvəsi.

Adi şabalıdın qeydə alındığı ərazilər

Toxumu (şabalıd) payızda yetişir, bir tərəfdən basıq kürəvari formalıdır. Qərzəyi tikanvaridir, yetişdikdə qərzək partlayır dörd hissəyə ayrılır və toxum tökülür.

Tinglikdə yetişdirilən əkin materialları daimi yerinə yaz və payız fəslində köçürülür. Yüksək bitiş verir. Toxumu cücərmə qabiliyyətini tez itirdiyinə görə onun yaz əkini çox diqqət tələb edir və toxum xüsusi qaydada saxlanmalıdır.

Yaşlı ağaclarda kök boğazından çoxlu pöhrə də verir və bu qabiliyyətini yetkin yaşa kimi saxlayır. Əsas gövdə quruduqdan sonra kök boğazından əmələ gələn pöhrələr onu əvəz edir və təbii bərpanı təmin edir.

Şabalıd istisevən, rütubətə tələbkar bitkidir. Əsasən Qafqazda-Abxaziyada, Soçi və Tuapse rayonlarında, Azərbaycanda Zaqatala, Qəbələ meşələrində, bir sözlə Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub yamaclarında dəniz səviyyəsindən 300-800 (1700) m yüksəklikdə bitir. Kiçik Qafqazda Qarabağ meşələrində az sahədə ağaclığın tərkibində təsadüf edilir.

Şabalıdın mədəni halda becərilməsinin qədim tarixi vardır. Hazırda Azərbaycan ərazisində Böyük Qafqazın cənub yamacında yerləşən yaşayış məntəqələrində, Oğuz rayonun Xal-Xal və Xaçmaz, Qəbələ rayonunun Vəndam və Bunud, Zaqatala rayonunun Car, Tala və s. kəndlərində köhnə bağlarda, yaşıllıqlarda və həyətyanı sahədə 1000-1500 il yaşı olan şabalıd nüsxələrinə təsadüf edilir.

Astara rayonunun Süvi kəndi ərazisində Türkəderə adlı yerdə 2500 ildən artıq yaşı, 300 sm diametri olan yeganə şabalıd ağacı vardır. (K.S.Əsədov, 1998)

Dekorativ bitkidir. Xüsusən yazda çiçəklədiyi dövrdə və payızda sarı-qızılı rəngə boyanan yarpaqları ətraf landşafta xüsusi gözəllik verir və cəlbedici fon yaradır.

Şabalıdın mövcud meşələrini qorumaqla yanaşı gələcəkdə onun yeni meşələrinin və meşə bağlarının yaradılması əsas təsərrüfat tədbirlərindən biridir. İlk dəfə İtaliyadan təsvir edilib.

PALID CİNSİ – *Quercus*

Bu cinsə 600-ə yaxın növ daxildir. Ayrı-ayrı mənbələrdə palıd cinsinə daxil olan növlərin miqdarı olduqca müxtəlif göstərilir və bu haqda vahid rəqəm yoxdur. Palıd növlərinin çoxu Şimal yarımkürəsinin mülayim iqlim zonasında enliyarpaqlı meşələrin əmələ gəlməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa palıd növləri cənub-şərqi Asiyanın tropik və subtropik meşələrinin formalaşmasında əsas komponentlərdir. Oduncağı çox yüksək keyfiyyətə malikdir. Uzunömürlü ağaclardır. Yarpaqları növbəli düzlüşlüdür, sadədir, kənarları bütöv, dişli və lələkvari dilimlidir. Birevlidirlər, külək vasitəsi ilə tozlanırlar. Yarpaqlanmadan sonra çiçəkləyir. Erkəkcik çiçəkləri çoxçiçəkli aşağı əyilən çiçək qrupunda yerləşir və çiçək mayalandıqdan sonra quruyub tökü-

lür. Dişicik çiçəkləri azçiçəkli dixazyada olub cari zoğda açılan yarpaq qoltuğunda yerləşir. Meyvəsi-qozası yayın axırı, payızın əvvəlində yetişir. Toxumu qismən örtən yarpaq yanlığı, toxum yetişdikcə üsküyə bənzər odunlaşmış qərzəyə çevrilir. Qərzək toxumu bütövlüklə örtmür və onunla qaynayıb birləşmir. Yetişmiş toxumu asanlıqda qərzəkdən ayrılıb tökülür.

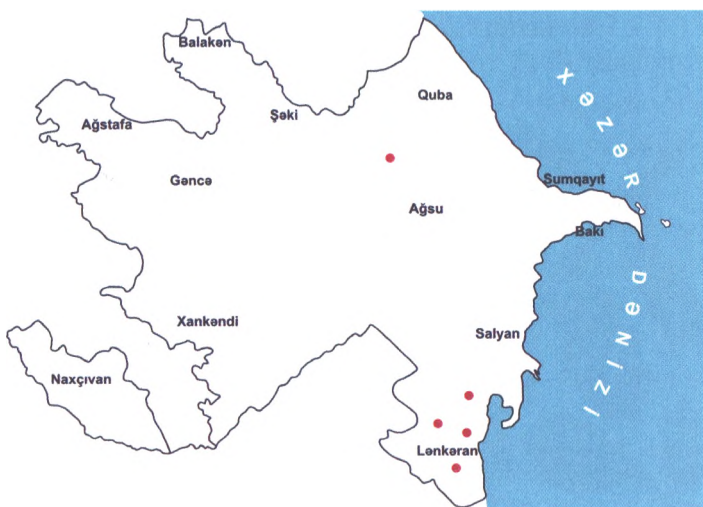
Palıd cinsinin Qafqazda 22, Azərbaycanda 9-növü bitir. Azərbaycanın təbii florasında palıdın şabalıdyarpaq, şərq, Araz, uzunsaplaq, kövrək, gürcü, qızılı, qumral və boz növləri məlumdur. Daş palıdı, mantar palıdı, qərb palıdı növləri isə introduksiya edilib və müxtəlif rayonlarda əkilib becərilir. Bu növlərin təsviri aşağıda verilir.

Şabalıdyarpaq palıd – *Q. castaneifolia* C.A.Mey.

*Şəkil 20. Şabalıdyarpaq palıd:
meyvəli budağı*

Birinci boylu nəhəng ağacdır, əlverişli şəraitdə 50 m boya və 150 sm diametrə çatır. Talış dağlarında və Xəzər sahilində düzənliklərdə geniş ərazi tutur. Yarpaqları əsasən 10-15 (18) sm uzunluğunda, 4-8 (10) sm enində olur, uzunsovdur, uzunsov-tərsovalşəkilli, uzunsov-ellipsvari və ya uzunsov-lansetvaridir, qaidəyə yaxın hissəsi pazvari, dəyirmiləşmiş və ya azca ürəkvaridir, təpə hissəsi sivriləşmiş üçbucaqlı dilimlə qurtanır, kənarı iri mişardışludur. Yarpaqları qalın, sərt və dərivaridir.

Sabalıdyarpaq palıdın qeydə alındığı ərazilər

İranda (Gilanda, Mazandaranda), Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda Talış dağlarında (düzəndən başlamış dəniz səviyyəsindən 2000 m yüksəkliyə qədər) Böyük Qafqazın cənub ətəklərində, Alazan-Əyriçay vadisində, İsmayilli və Qəbələ rayonları ərazisində düzən meşələrində bitir. Müxtəlif yaşlı meşə əkinlərinə Yalamada (Xaçmaz rayonu), Qubada, Tərtərdə, Qusarçayda, Şamaxıda, Abşeronda, Şəmkirdə, Bərdədə, Beyləqanda, Lənkəranda, Şabranda, Astarada və s. yerlərdə təsadüf edilir.

Vaxtilə şabalıdyarpaq palıd təbii olaraq daha geniş ərazidə yayılmışdır. Belə ki, onun qalıqlarına qazıntı halında Naxçıvanda alt və ya orta miosen çöküntülərində təsadüf edilmişdir.

Şabalıdyarpaq palıd isti və işıqsevən ağac növüdür. O üçüncü dövrün relik bitkilərindəndir və qədim artıq üçüncü dövr (Turqay) Hirkan florasının nümayəndəsidir.

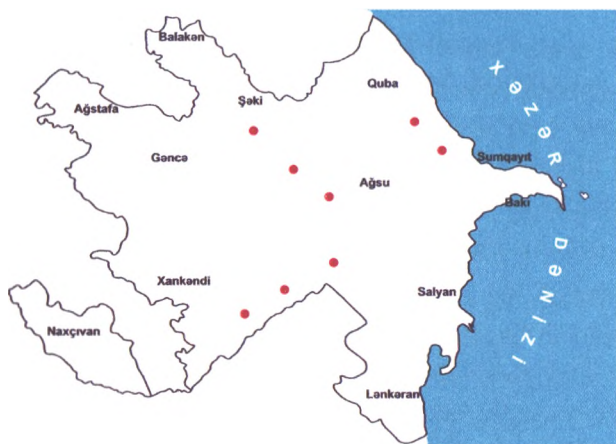
Azərbaycan florasında çox da nadir olmasa da, qorunması və artırılması daha da gücləndirilməsi vacibdir.

Uzunsaplaq palıd – *Q. longipes* Stev.

Boyu 40 m olan iri gövdəli, geniş çətirli ağacdır. Yarpaqları qalın dərivari, uzunsov kənarları oyuqvari, qeyri-bərabər dərin dilimlidir. Çiçəkləməsi yarpaqlama ilə birgə mart-aprel ayında başlayır. Qozası oktyabr-noyabr aylarında yetişir. Yarpaq saplağı 0,5-1,5 sm, meyvəsi 3-4 sm, meyvə saplağı isə 6-8 sm-dək olur. Dar silindr formasında olub çanaqcıqdan 2-3 sm çölə çıxır. Çanaqcıqları kasa formalı olub tükcüklü pulcuq-

Şəkil 21. Uzunsaplaq palıd:
1. yetkin meyvəli; 2. erkəcik sırğalı
hudaqları

Uzunsaplaq palıdın qeydə alındığı ərazilər

larla örtülüdür. Yarpağının və qozalarının ölçülərinə görə çoxlu forma müxtəlifliyinə malikdir. Qozalarının 1000 ədədinin çəkisi 2,5-10 kq olur. Uzunömürlüdür, 500 il və daha artıq yaşayır. Quraqlığa davamlıdır. Qabığında, oduncağında və yarpağında aşı maddəsi vardır. Ancaq Qafqazda təbii halda bitir. Azərbaycanda Samur-Şabran, Kür-Araz, Alazan-Əyriçay düzənliklərində, Kür boyu Tuqay meşələrində, Lənkəran düzənliyində, Kiçik Qafqazın cənubunda düzəndən başlamış dəniz səviyyəsindən 500-700 m yüksəkliyə kimi meşələrdə bitir. Meşə əkinləri yoxdur. Qorunmasına və artırılmasına diqqət artırılmalıdır.

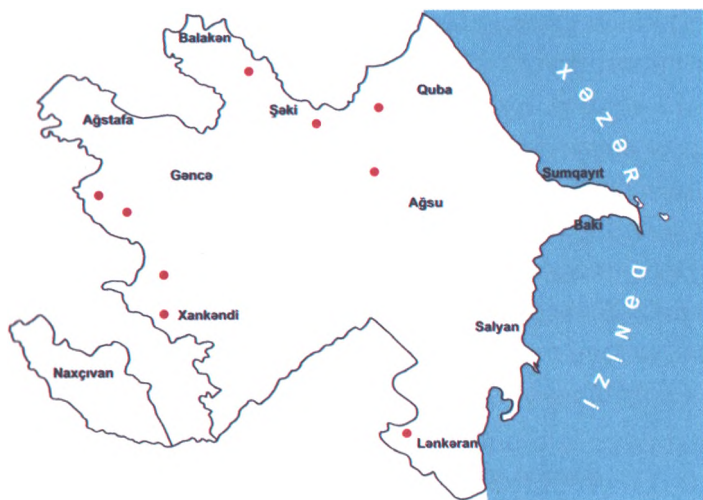
Şərq palıdı – *Q. macranthera* F. et M.

Boyu 25 m, diametri 60 sm olan ağacdır. Yarpaqları qalın dərivari, kənarları dalğavari, iri, 8-12 dilimlidir, qışda töküləndir. Dişicik çiçəkləri dərin bölümlü çiçək yanlığına malikdir. Erkəkcik çiçəkləri düzünə uzanan sütuncuqdan ibarətdir. Tozcuğu iridir, qozası oturandır, qısa saplaqlıdır. Şaxtaya davamlı, havanın rütubətinə və torpağa tələbkardır. Çiçəkləməsi yarpaqlaması ilə bir gedir, may ayında çiçəkləyir, meyvəsi (qozası) sentyabr-oktyabr

Şəkil 22. Şərq palıdı:

1. yetkin meyvəli; 2. erkəkcik sırğalı budaqları

Şərq palıdın qeydə alındığı ərazilər

aylarında yetişir. Böyük və Kiçik Qafqazda Cənub istiqamətli dağ yamaclarında təmiz və qarışıq meşələr yaradır, adətən dəniz səviyyəsindən 800 m yüksəklikdən sonra yuxarı dağ qurşağına kimi bitir və subalp qurşağa qədər qalxır. Talış dağlarında subalp qurşaqda da qarışıq meşələr təşkil edir. Cücərtilərini yüksək şaxtadan korluq çəkir. Dağ kəndlərində təbiət həvəskarları tərəfindən əkilən tək-tək nüsxələrinə təsadüf edilir. Uzun ömürlüdür, 450 ilə kimi yaşayır.

Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazda, Talış meşələrində dəniz səviyyəsindən 800-2300 m yüksəklikdə yayılmışdır. İlk dəfə Talışdan təsvir edilmişdir. Meşə əkinləri yoxdur, təbii bərpa-sı zəif gedir, artırılmaya ehtiyac vardır.

Araz palıdı – *Q. araxina* (Trautv) A.Grossh.

Boyu 20 m-ə çatan ağacdır. Yarpaqları uzunsov ovalvari və ya ellipsvaridir. Çiçəkləməsi mart-aprel ayında, qozası isə

avqust-sentyabr aylarında yetişir. Meyvəsi-qozası xırda olub qısa saplaqlıdır, üsküyə bənzər çanaqcığı keçəvari tükcüklü olub, sıxlaşmış pulcuqludur. Quraqlığa davamlı, torpağa az tələbkər bitkidir.

Şimali İranda və Qafqazda təbii halda bitir.

Azərbaycanda Kiçik Qafqazın Cənubunda Zəngilan və Qubadlı rayonları ərazisində dəniz səviyyəsindən 500-1100 m yüksəklikdə meşələrin tərkibində bitir. İstiyə və şaxtaya dö-

Şəkil 23. Araz palıdı

Araz palıdının qeydə alındığı ərazilər

zümlüdür. Çox quru mühitdə palıd meşə tipləri yaradır. Quru dağ yamaclarının meşələşdirilməsində müstəsna əhəmiyyəti vardır. Botanika bağlarında və aran bölgələrində yaşıllaşdırmada təsadüf edilir.

Araz palıdından ibarət meşə əkinləri yoxdur. Toxumla yaxşı çoxalır. Təbii bərpası zəif gedir, buna başlıca səbəb palıd qozalarının vəhşi heyvanların (xüsusən donuzlar) tərəfindən yeyilməsidir. Nadir bitki kimi onun tingliklərdə toxmacarlarının becərilməsi və təbii bərpası zəif gedəb seyrək meşələrdə və meşə talalarında əkilib becərilməsi lazımdır. Eyni zamanda mövcud meşələrinin qorunması vacibdir.

QARAĞACKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Ulmaceae* Mirb.

Fəsiləyə daxil olan bitkilər iri gövdəli ağaclardır, yarpaqları sadədir və qışda töküləndir, adətən yarpaq ayasının tərəflərindən biri az kəsilmiş formalıdır. Çiçəkləri iki, nadir hallarda bir cinslidir. Yumurtalıqı üstəndir, 1-2 yuvalıdır, meyvəsi qanadlıdır. Yarpaqları budaq üzərində növbəli düzülüşlüdür. Bu fəsiləyə Şimal yarımkürəsində bitən 6 cins və 150 növ daxildir.

QARAĞAC CİNSİ – *Ulmus* L.

Yarpağını qışda tökən iri ağaclardır, tumurcuqları növbəli düzülüşlüdür. Budaqlanması simpodialdır. Yarpaqları sadədir, qaidə hissədən qeyri-bərabər inkişaf etmişdir, saplağı qısadır. Reduksiyaya uğramış sadə çiçək yanlığı vardır. Yumurtalıqı yuxarıdır, bir yuvalıdır. Erkən yazda çiçəkləyir.

Azərbaycan meşələrində təbii halda 4 növü bitir. Bu növlərdən hamar qarağac nadir bitki hesab olunur.

Hamar qarağac – *U. laevis* Pall.

Bu növə bəzən *adi qarağac* da deyilir. Boyu 30 m-ə, diametri 150 sm-ə çatan ağacdır. Zoğları nazikdir, əyiləndir, parlaqdır, açıq qonur rənglidir. Yarpaqları tünd yaşıldır, zərifdir, tərs-yumurtavari və ya ellipsvari, qaidə hissədən yanları qeyri-bərabərdir. Ucdan sivridir, uzunluğu 6-14 sm, eni 3-6 sm olur, kənarları ikişər dişlidir. Çiçəkləri dəstə halında uzun, nazik çiçək saplağı üzərində toplanır,

Şəkil 24. Hamar qarağac:

1. çiçəkli zoğ; 2. yarpaqlı zoğ və meyvə koması; 3. çiçək və yumurtalıq; 4-5. meyvə yuvası və toxumu; 6. tumurcuqlu zoğ; 7. cücərti

Hamar qarağacın qeydə alındığı ərazilər

qəhvəyi rənglidir. Yarpaqlamadan qabaq mart-aprel aylarında çiçəkləyir, meyvəsi may ayında yetişir. Təbii halda Atlantikada, Skandinaviyada və Orta Avropada yayılıb.

Azərbaycanda Bakıda, Abşeronda çoxyaşlı nüsxələrinə yaşıl-laşdırmada bağ və parklarda təsadüf edilir.

Hamar qarağac süni halda çox seyrək becərilir. Nadir bitki olduğuna görə onun tingləri fidanlıqda çoxaldılıb daimi yerlərə köçürülməsilə qorumaq və artırmaq olar.

DAĞDAĞANKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Celtidaceae Link.*

Bu fəsilə köhnə ədəbiyyatlarda qarağac fəsiləsi daxilində dağdağan cinsi kimi göstərilir. Lakin son illərdə dağdağan ayrıca fəsilə kimi qəbul edilmişdir (N. E. Bulıqin, 1985). Fəsiləyə daxil olan bitkilər həmişəyaşıl, yarımyaşıl və yarpaqlarını qışda tökən ağaclardır. Nadir hallarda tropik və subtropik iqlim zonalarında dırmaşan həmişəyaşıl lianaları da vardır.

Fəsiləyə 9 cins və 80 növ daxildir. Azərbaycanda təbii halda yalnız dağdağan cinsinin nümayəndələri bitir.

DAĞDAĞAN CİNSİ – *Celtis L.*

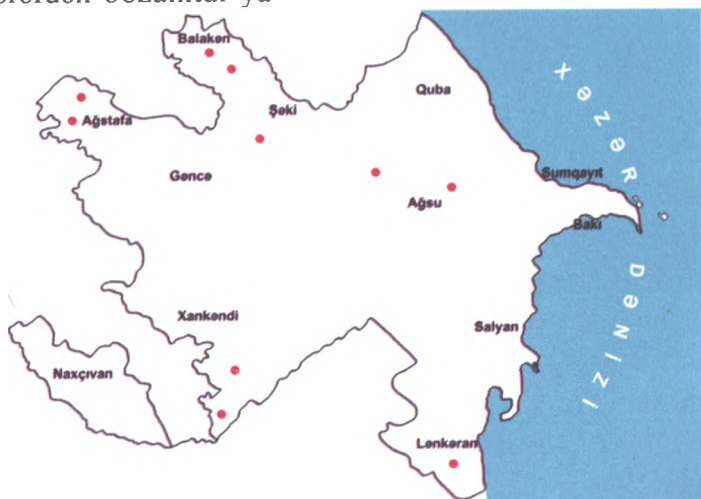
Yarpaqlarını qışda tökən boz qabıqlı ağaclardır. Yarpaqları növbəli düzülüşlüdür. Qalın, kənarları dişli və ya tam kənarlıdır. Çiçəkləri ikicinslidir, tək erkəkcikli çiçəkləri də vardır. Erkəkcik çiçəkləri 4-7 erkəkciklidir və kiçik dəstələrlə zoğun aşağısında yerləşir. Çiçək yanlığı sadədir, 4-7 bölümlüdür, yumurtalıq bir yuvalıdır. Şimal yarımkürədə tropik, subtropik və mülayim iqlim zonalarında bitən 60 növdən Qafqazda və Azərbaycanda təbii halda 3 növü bitir. Bunlardan Qafqaz, Turnefor və Hamar dağdağan növləri olub çox az təsadüf edilir və nadir bitkilərdir.

Qafqaz dağdağanı – *C. caucasica* Willd.

Hündürlüyü 27 m-ə, gövdəsinin diametri 100 sm-ə çatan, yarpağını qışda tökən geniş çətirli ağacdır. Gövdəsinin qabığı hamar, boz rənglidir. Cavan budaqları qonur və ya qonur-qırmızımtıl rənglidir. Yarpaqları qalın dərivari, yumurtavari, lansetvari formada olub ucdan sivridir. Üstdən kələkötür, tünd-yaşıl, çılpəq və ya seyrək tükcüklüdür, alt tərəfdən bozumtul ya-

Şəkil 25. Qafqaz dağdağanı: meyvəli və yarpaqlı budağı

Qafqaz dağdağanının qeydə alındığı ərazilər

şıl və tükcüklüdür, uzunluğu 4-10 sm, eni 3-5 sm olur. Yarpaq saplağı 2-5 sm olub çılpacdır. Aprel ayında çiçəkləyir. Meyvəsi oktyabr-noyabr aylarında yetişir. Meyvəsi kürə formasında, qırmızımtıl-sarıdır, üstündə göyümtül ləkələri var, çəyirdəyi üst-dən basıqdır, zəif qonur rənglidir. İranda, Şimali Əfqanıstanda, Orta Asiyada, Qazaxıstanda yayılmışdır. Qafqaz dağdağını Qafqazda və Azərbaycanda təbii olaraq bitir. Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazda, Qobustanda, Lənkəran düzənliyində, meşəli və meşəsiz sahələrdə qayalıqlarda təsadüf edilir. Dəniz səviyyə-sindən 1500 m yüksəkliyə kimi qalxır. Uzunömürlüdür, 600 ilə kimi yaşayır. Torpağa az tələbkər, quraqlığa davamlı bitkidir. Kök pöhrələri və toxumla çoxalır. Mədəni halda Zaqatala, Şəki, Balakən, Füzuli, Zəngilan, Naxçıvan və s. rayonlarda becərilən yaşlı nüsxələrinə təsadüf edilir. Nadir bitkidir, qorunması və artırılması vacibdir.

İlk dəfə Qafqazdan təsvir edilib.

AZAT (NİL) CİNSİ – *Zelkova Spach.*

Bu bitkiyə bəzən nil ağacı da deyilir. İri gövdəli ağacdır. Çiçəkləri ikicinslidir, bəzən ayrıca erkəkcik çiçəkləri də olur. İkicinsli çiçəkləri yarpaq qoltuğunda tək-tək yerləşir, erkəkcik çiçəkləri isə cari zoğun aşağısında yumaqcıq şəklində yerləşir. Çiçək yanlığı zəng formasında olub 4-5 ləçəklidir. Erkəkciyi 4-5-dir. Yumurtalığı iki gövdəli sütuncuqdan ibarətdir.

Azat ağacı Krit adalarında, Şimali İranda, Çində və Qafqazda yayılmışdır.

Azərbaycanın təbii florasında ən geniş yayılan və nadir olanı vələsyarpaq azat (nil) ağacıdır.

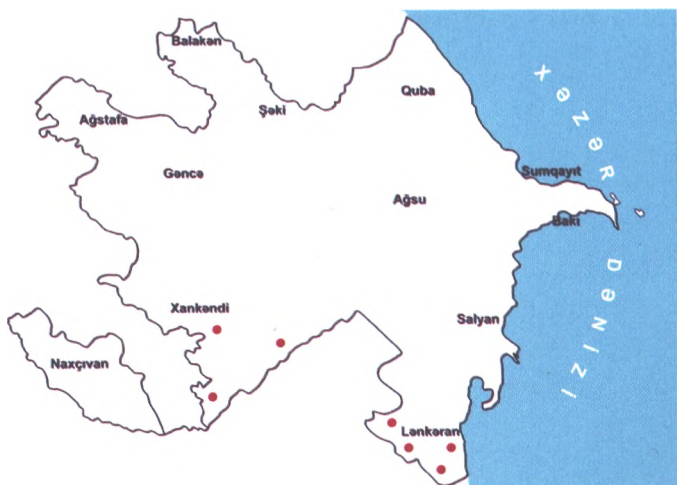
Vələsyarpaq azat (nil) – *Z. carpinifolia* (Pall) C.Koch.

Boyu 30 m-ə, gövdəsinin diametri 200 sm-ə çatan, qabığı yaşılmıtl-boz rəngli ağacdır. Yarpaqları uzunsov yumurtavari, kənarları iri mişardişlidir, qaidə hissədən azacıq qeyri-simmetrikdir.

Yarpaqları oturan və ya qısa saplaqlıdır, qışda töküləndir. Meyvəsi birtoxumlu fındıqcadır. Aprel ayında çiçəkləyir, meyvəsi oktyabr-noyabr aylarında yetişir.

*Şəkil 26. Vələsyarpaq azat (nil):
yarpaqlı budağı*

Vələsyarpaq azat (nil) ağacının qeydə alındığı ərazilər

Torpağa tələbkardır, çürüntülü qalın rütubətli torpaqlarda yaxşı bitir, İranda, Cənub-Şərqi Asiyada subtropik iqlim qurşağında yayılıb. Azərbaycanda Kiçik Qafqazda, Lənkəran düzənliyində və Talış dağlarında dəniz səviyyəsindən 1700 m yüksəkliyə kimi meşələrin tərkibində bitir. Bəzən Kiçik sahələrdə təmiz Azat (Nil) meşəliyi yaradır. Uzunömürlüdür, 800 il yaşayır. Qusarçayda, Şamaxıda, Abşeronda vaxtilə əkilmiş müxtəlif yaşlı ağacları vardır. Toxumla yaxşı çoxalır. İlk dəfə Qafqazdan təsvir edilib.

TUTKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Moraceae Link.*

Hündürboylu ağac və ya kollardır. Çiçəkləri 2 cinslidir, birevli, ya da ikievlidir. Meyvələri yalançı meyvə və ya meyvə qrupu olub, çiçək yanlığının yoğunlaşması və ətləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Fəsiləyə 70-ə yaxın cins daxildir. Əsasən tropik və subtropik iqlimli ölkələrdə yayılmışdır. Azərbaycanda fəsilənin təbii və mədəni halda 4 cinsi məlumdur.

ƏNCİR CİNSİ – *Ficus L.*

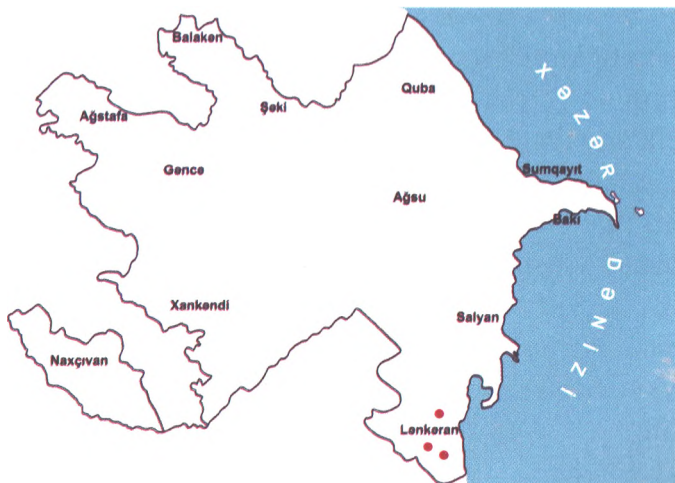
Hündürlüyü 20 m olan yoğun saplaqlı, iridilimli, sərt kələ-kötür yarpaqlı ağac və ya koldur. Azərbaycanda yabanı halda bitir və meyvə bitkisi kimi becərilir. Əncirin 600-ə qədər növ müxtəlifliyi və sortu yer kürəsinin isti iqlimi olan ölkələrində yayılmışdır. Azərbaycanda iki növü vardır. Bunlardan Hirkan ənciri nadir növdür.

Hirkan ənciri – *F. hyrcana* A.Grossh.

Hündürlüyü 15 m olan iri kol və ya kiçik ağacdır. Çətiri kürə formalıdır, yarpaqları 3-5 dilimli, iri, uzunsaplaqlı, növbəli düzlüslüdür. Yay meyvələri armudvari, payız meyvələri kürə formalı açıq çəhrayı rəngdə olur. May ayında qapalı çiçəklər əmələ gəlir. Meyvələri sentyabrda yetişir. Lənkəran zonasında aşağı dağ qurşağında, Hirkan meşələrində tək-tək və qrup halında yayılmışdır. Nəm-

Şəkil 26. Hirkan ənciri

Hirkan əncirinin qeydə alındığı ərazilər

liyə və istiliyə tələbkardır, şaxtaya davamlıdır. Hirkan ənciri 3-cü dövrün relik bitkilərindən sayılır.

Əncirin meyvələri təzə və qurudulmuş halda yeyilir, meyvələrindən mürəbbə, doşab, cem, şərab və s. hazırlanır. Nadir bitkidir, qorunması və artırılması vacibdir.

QIRXBUĞUMKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Polygonaceae* Juss.

Bu fəsiləyə ağac, kol və ot bitkilərinin nümayəndələri daxildir. Yarpaqları sadə, növbəli və qarşı-qarşıya düzülüşlü olur. Çiçəkləri kiçik, əsasən ikievlidir, meyvələri fındıqcıqdır. Mülayim və isti zonalarda yayılmışdır. Fəsiləyə 30-a yaxın cins, 750-yə qədər növ daxildir. Azərbaycanda 5 cins və 54 növ vardır. Bunlardan ancaq 2 cinsi kol, qalanları otdur. Nadir bitki kimi cuzqun cinslərinin növləri daxildir.

CUZQUN CİNSİ – *Calligonum* L.

7 metrə kimi boyu olan çoxşaxəli koldur. Zoğları odunlaşmamış və yarpaqsızdır. Çiçəkləri ikicinsli, 5 üzvlüdür, erkəkciqləri 12-18-dir, yumurtalıqı üstüdür. Meyvəsi fındıqcıqdır, dərivari qanadlıdır, çoxlu sərt tükcüklərlə örtülərək kürəvari forma alır.

Cuzqun cinsi Orta Asiyanın qumlu səhraları üçün səciyyəvidir.

Şimali Afrikada, Qərbi və Mərkəzi Asiyada 100-dən çox növü yayılmışdır, Qafqazda və Azərbaycanda 4 növünə təsadüf edilir.

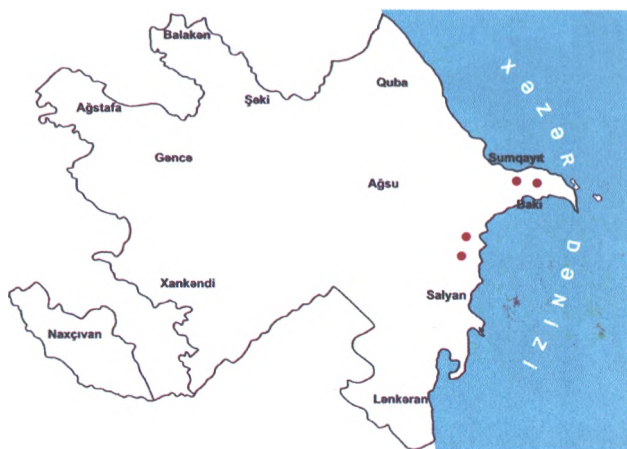
Bakı cuzqunu – *C. bakuense* Sosk.

2 metr hündürlüyündə, əyilmiş budaqlara malik, qollu-budaqlı koldur. Qabığı bozumontul-qara, yaşıl otvari zoğları buğumludur. Yarpaqları sapvari, xırda və töküləndir. Çiçəkləri 2-5-ə qədər topa halında çiçək saplaqlarında yerləşir. Meyvələri oval və ya uzunsovdur, meyvəni örtən qılıcqlar sərt yastı tikanlıdır. May-iyun aylarında çiçəkləyir. Əsasən Abşeronda, Siyəzən rayonunda Beşbarmaq dağı yaxınlığında yayılmışdır.

Şəkil 27. Cuzqun:

1. yarpaqsız cuzqunun meyvəli budağı;
2. şorəngə (səh. 188)

Bakı cuzqunun qeydə alındığı ərazilər

QAYMAQÇİÇƏYİKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Ranunculaceae*

Bu fəsiləyə ağac bitkilərindən ancaq 2 *Atargen* və *Ağəsmə* cinsləri daxildir. Hər iki cinsin nümayəndələri sarmaşan bitkilərdir.

AĞƏSMƏ CİNSİ – *Clematis*

Bu cinsə 10-15 metr hündürlüyə ucalan, sarmaşan uzun gövdəyə malik kol və kolcuq bitkilər daxildir. Yaşıl yarpaqların fonunda əlvan çiçəkləri və meyvələri olduqca dekorativ görünür. Cins 230 növü əhatə edir. Onlar əsasən şimal yarımkürəsində meşəliklərdə, çay kənarında, qayalıqlarda bitirlər.

Azərbaycanda xüsusilə Abşeronda divarların yaşıllaşdırılmasında Ağəsmənin bəzi növlərinə təsadüf edilir.

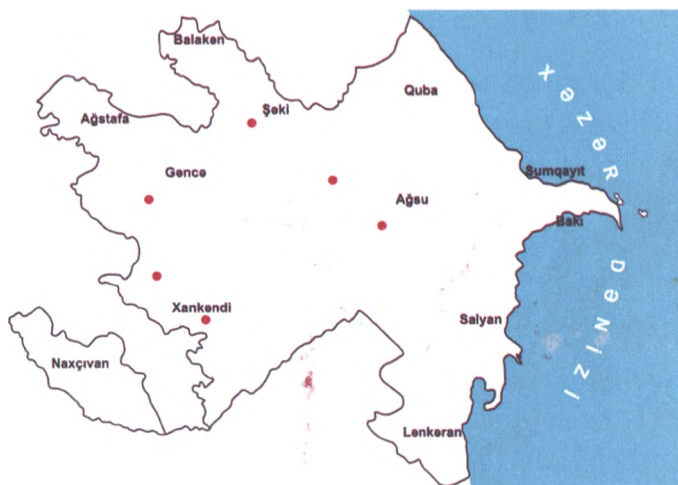
Ağəsmənin bütün növləri işıqsevən, torpağa tələbkar, rütubət sevəndirlər. Bu növlər çiçəklərinin rənginə görə ağ, göy, mavi və bənövşəyi olurlar.

Üzümyarpaq ağəsmə – *C. vitalba* L.

Şəkil 28. Üzümyarpaq ağəsmə:
çiçəyi, yarpağı

Bu növ ağacvari gövdəyə malik sarmaşan bitkidir. Dayaq vasitəsilə 10 metrə kimi qalxır. Təbii halda Kırmda və Qafqazda bitir. Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazın dağətəyi meşəliklərində çay vadilərində təsadüf edilir. Abşeronda yaşıllıqlarda istifadə olunur. Sadə lələkvari bölümlü yarpaqları yaşıl rəngdə olur. Qrup halında yerləşən ağ rəngli ətirli çiçəkləri süpürgəyə bənzəyir. Torpağa tələbkar, quraqlığa və şaxta-

Uzümyarpaq ağəsmənin qeydə alındığı ərazilər

ya nisbətən davamlıdır. Yaşıllıqlarda istifadə oluna bilər. Toxumla və vegetativ üsulla çoxalır.

ZİRİNCİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Berberidaceae*

Fəsiləyə zirinc və mahoniya cinsləri daxildir.

ZİRİNC CİNSİ – *Berberis*

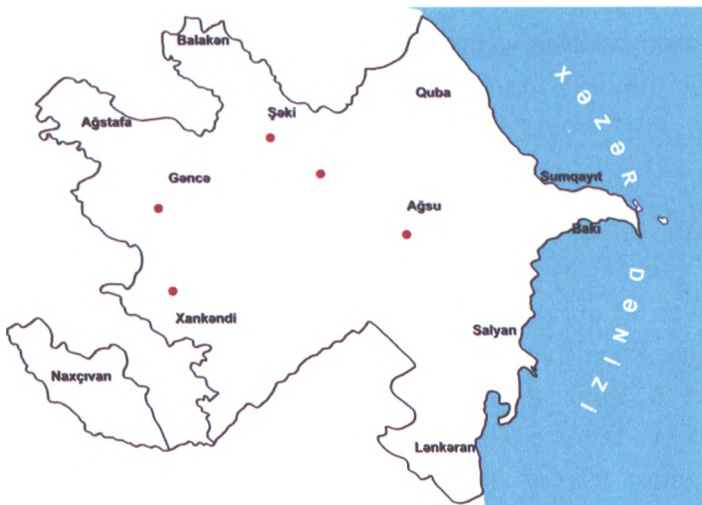
Bu cinsə iki yüzə kimi növ daxildir. Onlar əsasən girdə yarpaqlı, tikanlı budaqları olan və boyu 3 metrə çatan həmişəyaşıl, yaxud yarpağını qışda tökən koldur. Torpağa az tələbkar, işıqsevən və quraqlığa davamlı olurlar. Zirinc növləri Avropada, Asiyada, Şimali və Cənubi Amerikada yayılmışlar. Zirincin bəzi növləri Azərbaycanda da geniş yayılmışdır. Krımda, Qafqazda, Orta Asiyada bir çox növlərinə təsadüf edilir. U.M.Ağamirovun məlumatına əsasən zirincin Azərbaycana 20 növü introduksiya edilmişdir.

Gürcü zirinci – *B. iberica* Stev. et Fisch.

Şəkil 29. Gürcü zirinci:
meyvəli budağı

Boyu 2 metrə çatan, qışda yarpaqlarını tökən koldur. Yarpaqları uzunsov yumurtavari, solğun yaşıl-
dır. Budaqları kiçik və nazik tikanlı olur. Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazın
ətəklərində, tək-tək yaxud qrup halında yayılmışdır. Torpağa az tələbkər, quraq-
lığa davamlıdır. Çiçəkləri sarı, giləmeyvələri qırmı-
zımtıl olur. Toxumla, kolları bölməklə çoxalır. Yaşillıq-
larda istifadə olunur.

Gürcü zirincinin qeydə alındığı ərazilər

DƏFNƏKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Lauraceae* Juss.

Bu fəsiləyə tropik və subtropik iqlimli bölgələrdə bitən həmişəyaşıl ağaclar daxildir. Onların yarpaqları dərivari olur və efir yağları ilə zəngindir. Fəsiləyə təsərrüfat üçün əhəmiyyət kəsb edən və nadir olan cins – dəfnəgilənar bitkisiidir.

DƏFNƏGİLƏNAR CİNSİ - *Laurocerasus* Hill.

Həmişəyaşıl kol və ya alçaqboy ağacdır. Yarpaqları parlaq, dərivari, uzun saplaqlı, növbəli düzülüşə malikdir. Çiçəkləri xırda və ağdır, ensiz salxımlara toplaşmış olur. Meyvəsi qaramtıl, lətli çiçəkyanlığına və bir toxuma malik çəyirdəkdir. Dəfnəgilənar cinsinin Asiyada, Aralıq dənizi ölkələrində və Amerikada yayılmış 25 növü məlumdur. Azərbaycanda yalnız bir növü yabanı halda bitir.

Dərman dəfnəgilənar - *L. officinalis* M.Roem

Hünlürlüyü 5-6 metr olan həmişəyaşıl ağac və ya koldur. Yarpaqları dərivari, uzunsov-ellipsvari, 20 sm uzunluğundadır. Üst tərəfdən parıldayan tünd yaşıl, alt tərəfdən bir qədər solğundur. Çiçəkləri ağdır, ətirlidir, qısa saplaqlıdır, sıx çiçək salxımı qrupunda toplanmışdır. Meyvəsi dəyirmi-yumurtavari, qara çəyirdəkdir. Aprel-may aylarında çiçəkləyir.

Şəkil 30. Dərman dəfnəgilənarı

Dərman dəfnəgilənarın qeydə alındığı ərazilər

Balkan yarımadasında, Asiyada, İranda təsadüf edilir. Azərbaycanda Talışda yayılmışdır. Sıldırım dağ yamaclarında, təpəciklərdə, dəniz səviyyəsindən 2200-2300 metr yüksəklikdə bitir.

Dekorativ bitki kimi Bakıda, Gəncədə, Lənkəranda və başqa şəhərlərdə, yaşıllıqlarda istifadə edilir.

Dərman dəfnəgilənar quraqlığa, kölgəyə davamlı, işıqsevən, torpağa və rütubətə tələbkardır. Çox dekorativdir, bəzək bağçılığında və yaşıllıqlarda daha geniş ərazilərdə becərilməsi və qorunması lazımdır.

MOTMOTUKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Grossulariaceae* DC.

Əvvəllər daşdələn (*Saxifragaceae*) fəsiləsinin tərkibində olmuşdur, S.K.Çerepanov (1995), E.M.Qurbanov (2009), A.M.Əsgərov (2010) *Grossulariaceae* fəsiləsinə ayrıca fəsilə kimi göstərirlər.

Bu fəsilənin nümayəndələri kol və çoxillik otlardır. Yarpaqları sadə, növbəli yaxud qarşı-qarşıya yerləşir. Çiçəkləri tək-tək və ya salxım, yaxud qalxanvari çiçək qrupunda yerləşirlər, ikievli

yaxud birevlidir. Dişicik 2-4 meyvə yarpaqlarından təşkil olunmuşdur. Ağac cinslərində yumurtalıq aşağıdır. Meyvələri yalançı meyvə, qutucuq, yaxud giləmeyvədir.

Bu fəsiləyə kol bitkilərindən qarağat və motmotu (firəng üzümü) cinsləri daxildir.

QARAĞAT CİNSİ – *Ribes L.*

Hündürlüyü 2 metr olan koldur. Neştərvari dilimli cərgə ilə düzülmüş yarpaqlara malikdir. Çiçək qrupu salxımlarda dəstə halında yerləşir. İki, yaxud bircinslidir. 5 və ya 4 üzvlüdür. Əksər növlərinin meyvələri yeyilir. Qarağat şaxtaya və küləyə davamlıdır, torpağa tələbkər, rütubət sevən bitkidir.

Bu cinsə Avropa, Asiya, Şimali və Cənubi Amerikanın soyuq mülayim iqlim qurşaqlarında bitən 150 növ daxildir. Qafqazda 5 növü, Azərbaycanda 2 növü yabani halda bitir.

Cinsin aşağıdakı 2 növü nadir bitkilər kimi qeyd olunur.

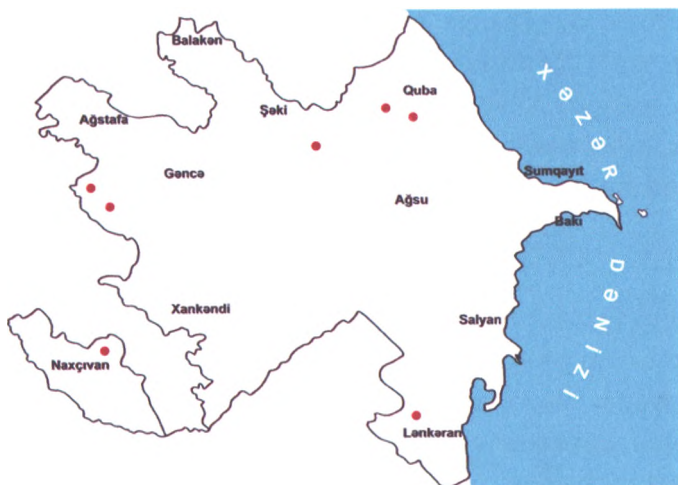
Şərq qarağatı – *R. orientale* *Desf.*

Hündürlüyü 1 metr olan koldur. Yarpaqları tünd yaşıl, 3-5 dilimlidir. Çiçəkləri salxım çiçək qrupunda yerləşir. Ləçəkləri ağdır. Meyvələri qırmızı olub, kürə formalıdır. May-iyun aylarında çiçəkləyir, iyul ayında meyvələri yetişir.

Əsasən Qafqazda, Şimali İranda, Türkiyədə yayılmışdır. Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazda (Qubada, Oğuzda,

Şəkil 31. Şərq qarağatı:
meyvəli budağı

Şərq qarağatısının qeydə alındığı ərazilər

Gədəbəydə), Naxçıvanda, Lənkəranda orta dağ qurşaqlarında, daşlı yamaclarda yayılmışdır. Çox nadir bitkidir, qorunmağa və artırılmağa ehtiyac vardır.

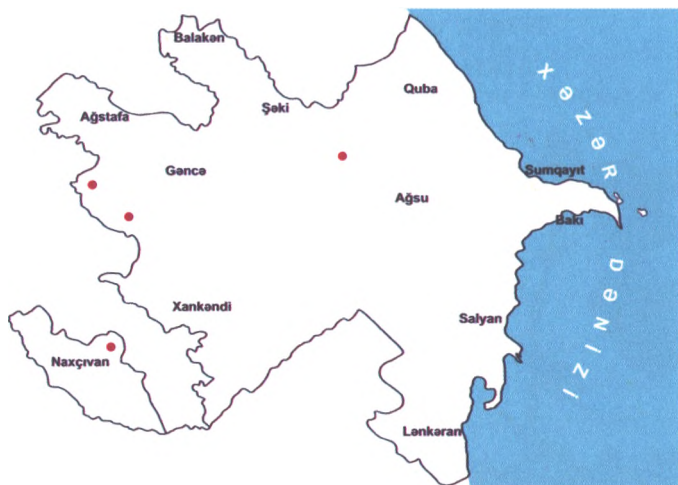
Bibirşteyn qarağatı – *R. hieberstenii* Berl. ex DC.

Şəkil 32. Biberşteyn qarağatı:
meyvəli budağı

Hündürlüyü 2 metr olan koldur. Yarpaqları 5 dilimlidir, çiçəkləri salxımlarda yerləşir. Bəzən bir salxımda 10-dan 50-yə qədər qırmızı rəngli çiçəkləri olur. Meyvələri xırda, qırmızımtıl bənövşəyidir və girdədir, təzə halda yeyilmir. Lakin emal edildikdə yeməlidir.

May-iyun aylarında çiçəkləyir, meyvələri iyulda yetişir. Azərbaycanda Böyük və Ki-

Biberšteyn qarağatının qeydə alındığı ərazilər

çik Qafqazda, Naxçıvanın dağ qurşaqlarında, meşə ətraflarında daşlı-qayalı sahələrdə yayılmışdır K. S. Əsədov və Q. H. Cəlilov (1991) tərəfindən Oğuz rayonunda «Xalxal başı» ərazisində Quruçayın sol sahilində «Sarıdağ» adlanan yerdə bu qarağatın yeni arealını müəyyən etmişlər. Olduqca nadir bitkidir.

Qarağat növləri qələmlə və kolu bölməklə artırılır. Fərdi bağlarda və həyətyanı sahələrdə əkilib becərilir.

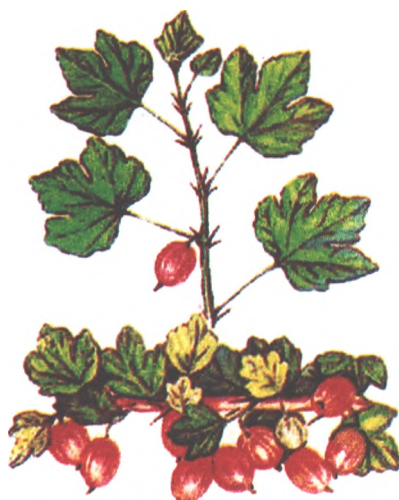
Kütləvi şəkildə becərməklə əhali arasında yaymağa ehtiyac vardır.

MOTMOTU CİNSİ – *Grossularia Hill.*

Hündürlüyü 1 metrə çatan, zoğ və budaqları çox tikanlı koldur. Tikanları iki-iki, üç-üç olub itidir. Çiçəkləri uzun saplaqlarda tək-tək, yaxud 2-5 ədəd yerləşərək seyrək salxım təşkil edir. Meyvələri yaşıldır, yetişdikdə bənövşəyi-alabəzək rəng alır.

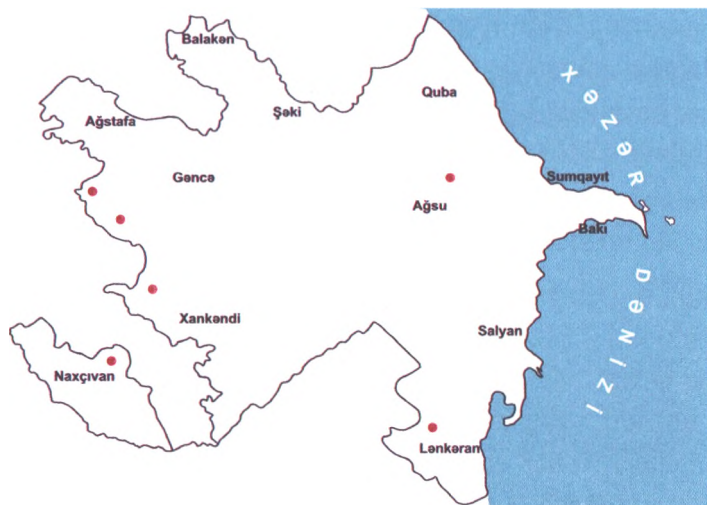
Bu cinsə 50-dən çox növ daxildir. Əsasən Şimali Amerikada, bir növü Avropada, 3 növü Asiyada, bir növü Qafqazda və Azərbaycanı yabani halda bitir. Bu əyri motmotu növüdür.

Avropa yaxud, əyri motmotu –
Grossularia reclinata (L.) Mill.

Şəkil 33. Motmotu: meyvəli budağı

Ədəbiyyat səhifələrində bu bitki motmotu, firəng üzümü və rus alçası kimi göstərilir. Hündürlüyü 1,5 metr olan koldur. Tikanları uzun (2,5 sm), asan qopan və sadədir. Yarpaqları 3-5 dilimlidir. Çiçəkləri dəstə çiçək qrupunda yerləşir, yaşılmıtlı və ya qırmızımtıldır. Giləmeyvələri kürə formasında, ellips şəkilli olub yaşılmıtlı, sarı və ya bənövşəyi qırmızıdır.

Motmotunun qeydə alındığı ərazilər

Əsasən Ukraynada, Zaqafqaziyada, Dağıstanda orta dağ qurşaqlarında dərələr boyunca yayılmışdır. Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazda, Şabranda, Qubada, Dağlıq Qarabağda, Naxçıvanda, Talış və Kəlbəcər meşələrinin yuxarı meşə qurşağında dağətəyi zonalarda və orta dağ qurşağında rütubətli dərələrdə bitir. Bir çox yaşayış məntəqələrində fərdi bağlarda əkilib becərilir. Təbii halda çox seyrək halda bitir və tədricən nəslə kəsilmək qorxusu vardır.

Motmotu bitkisinin azalmasına əsas səbəb çox qədim zamanlardan başlamış müasir dövrdə yerli əhali motmotu kollarını köklü çıxarıb öz bağlarında, həyətyanı sahələrdə əkirlər. Beləliklə, onsuz da zəif artan ərazilərdə tədricən kökdən çıxarılması ilə əlaqədar olaraq arealı daralır, sayca miqdarı tədricən azalır. Motmotu qələmlə yaxşı çoxalır. Qələmlər 20-25 sm uzunluğunda hazırlanır və 2/3 hissəsi torpağa basdırılır, tez-tez suvarmaq tələb olunur. Yaxşı böyüyən və kök atan zoğları kökdən çıxarıb daimi yerə əkmək lazımdır. Bitkinin qorunması üçün onun süni becərilməsi təşkil olunmalıdır. Tinglikdə yetişdirilən qələmlər kök atdıqdan sonra payız və yaz aylarında geniş ərazilərdə, meşələrdə, yaşıllıqlarda, fərdi bağlarda və s. yerlərdə əkilib artırıla bilər. Canlı çəpər kimi də əkilir.

YAPON GÜLÜKİMİLƏR FƏSİLƏSİ –

Hydrangeaceae

Bu fəsiləyə *Leylakotu*, *Deysiya*, *Yapon gülü* və *Eskalloniya* cinsləri daxildir. Bəzi ədəbiyyatlarda bu fəsilə yarım fəsilə kimi göstərilir. S.K.Çerepanov (1981), N.E.Bulıgin (1985) və E.M.Qurbanov (2009) ayrıca fəsilə kimi vermişlər.

LEYLƏKOTU CİNSİ – *Philadelphus*

Hündürlüyü 4 metrə çatan koldur. Çətiri yumurtavari, yarpaqları qarşı-qarşıya düzülən, parlaq, açıq yaşıldır, payızda limonu sarı rəng alır. Çiçəkləri çoxlu, ağ və ya ağımtıl olub ətirlidir. Əsasən iyunda çiçək açır.

Torpaq münbitliyinə və rütubətə tələbkardır, kölgəyə davamlıdır.

Bu cinsin 50-yə qədər növü vardır. Əsasən Şimal yarımkürəsinin mülayim iqlim qurşağında yayılmışlar. Azərbaycana 10 növü introduksiya edilmişdir.

Qafqaz leyləkotu – *Ph. caucasicus* Kochne.

Şəkil 34. Qafqaz leyləkotu:
çiçəkli budağı

3 metr hündürlüyündə koldur. Yarpaqları nazik, tünd yaşıl, ellipsvari, yaxud neştər formasında olur. Açıq sarı rəngli çiçəkləri ətirlidir, salxımvari çiçək qrupunda yerləşir. May ayında çiçəkləyir.

Əsasən Qafqazda dəniz səviyyəsindən 1800 metr yüksəklikdə, meşələrdə, Kiçik və Orta Asiyada yayılmışdır. Azərbaycanda əsasən yaşıllıqlarda istifadə edilir.

Təbii halda Böyük Qafqazda, Qubada və Zaqatalada orta dağ qurşağına kimi meşələrdə yayılıb.

Qafqaz leyləkotunun qeydə alındığı ərazilər

DƏMİRƏĞACKİMİLƏR FƏSİLƏSİ –

Hamamelidaceae R.Br.

Dəmirəğac fəsiləsinə aid olan ağac və kollar əsasən Cənub yarımkürəsində yayılmışlar. Bura əsasən dəmirəğac və ənbər ağacı (likvidambar) növləri daxildir.

DƏMİRƏĞAC CİNSİ – *Parrotia C.A.Mey.*

Dəmirəğac cinsinə Azərbaycanın Talış meşələrində və Şimali İranda yayılan bir növ daxildir.

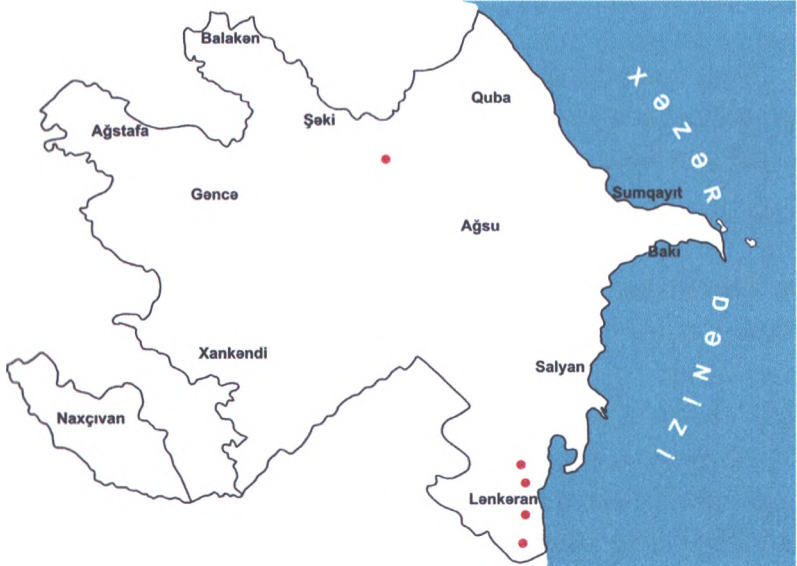
Dəmirəğac – *Parrotia persica C.A.Mey.*

Boyu 25 metrə çatır, qışda yarpaqlarını tökən, çox qollu-budaqlı ağacdır. Gövdəsi boz, yaxud qırmızımtıl-qonur qabıqla örtülü olur. Qabığı qeyri-bərabər lövhə şəkilli qopur, bu isə gövdəni alabəzək göstərir. Yarpaqları dərivari və formaca tərs yumurtava-

Şəkil 35. Dəmirəğac:
meyvəsi və budağı

ridir. Çiçəkləri ikicinslidir, qısa saplaqlıdır, kasacığı dərivari olub, oymağı xatırladır. Ləçəkləri yoxdur, lakin çiçəklədikdə qırmızı və bənövşəyi tozcuqları ağaca xüsusi yaraşıq verir. Çiçəkləri yarpaqlanmadan əvvəl açır. Çiçəklər cüt-cüt, yaxud dəstə ilə budaqların uclarında yerləşirlər. Meyvəsi dəyirmi-oval, iki yuvalı odunlaşmış qutucuqdan ibarətdir. Toxumu oval, yumurtavari, parlaq və açıq-qonur rəng-

Dəmirəğacının qeydə alındığı ərazilər

dədir, aşağısında ağ ləkələr olur. Meyvələri yetişdikdə qutucuq müəyyən qüvvə ilə açılır (partlayır) və toxumu xeyli aralı məsafəyə atır.

Dəmirağacın çiçəkləməsi yanvar ayında başlayır və apreldə qurtarır, meyvələri avqustdan noyabra kimi yetişir.

Lənkəran düzənliyində və Talış dağlarında meşələrdə yayılmışdır.

Dəmirağac Qəbələ rayonunda üç ərazidən – Çuxur Qəbələ və Məmmədağalı kəndləri yaxınlığında Qarasu və Göyçay çayları vadisindən yeni arealı təsvir edilmişdir (K.S.Əsədov 1999). Bundan əlavə dəmirağaca İranda - Gilanda və Mazandaranda da təsadüf edilir.

Gəncədə, Zaqatalada, Bərdədə, Bakıda, Lənkəranda, Şəmkirdə yaşıllaşdırmada istifadə edilir. Yalamada süni meşə əkini vardır. Toxumla asan çoxalır, meşə əkinlərində geniş ərazilərdə əkilməsi mümkündür.

ÇINARKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Platanaceae Dumort.*

Bu fəsiləyə bir cins daxildir.

ÇINAR CİNSİ – *Platanus L.*

Bu cinsin Asiyada, Şimali Amerikada və Aralıq dənizi sahili ölkələrində 8 növünə təsadüf edilir. Azərbaycanda təbii halda bir növü – Şərq çınarı Zəngilan rayonu ərazisində, Bəsid çay vadisində, habelə kiçik qrupla Böyük Qafqaz ərazisində bitir və məhdud areala malikdir.

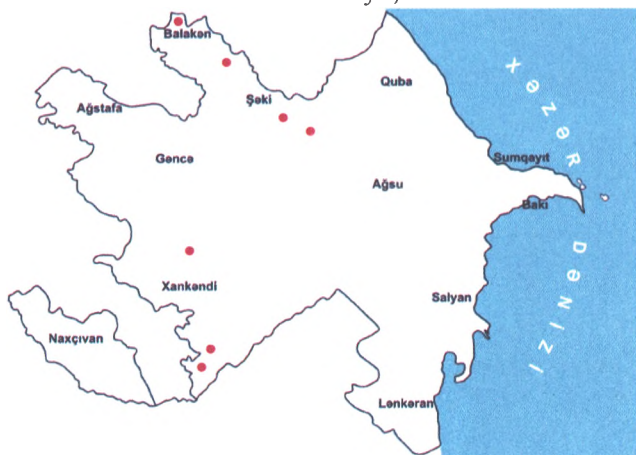
Şərq çınarı – *P. orientalis* L.

Şəkil 36. Şərq çınarı:
yarpağı və toxumu

Boyu 40 metr olan seyrək, enli çətirli, qışda yarpaqlarını tökən ağacdır. Gövdəsinin diametri bir neçə metrə çatır, Yarpaqları 3-7 dilimli, eni 15 sm, uzunluğu 18 sm olur. Cavan yarpaqları ağımtıl-gümüşü, sonradan parlaq, tünd-yaşıl olur. Meyvələri uzun saplaqlardan sallanan, hamaş meyvələrdir.

Şərq çınarı istisevən, torpağa az tələbkar, nisbətən rütubətli torpaqları xoşlayandır, qələvili torpaqlarda da inkişaf edir. Şəhərin əlverişsiz şəraitinə, qaza, tütüyə, hissə və s. dözümlüdür.

Şərq çınarının qeydə alındığı ərazilər

Şərq çınarı təbii halda Azərbaycanda, Aralıq dənizi sahili ölkələrində yayılmışdır. Şərq çınarı təbaşir dövrünün qədim florasının nümayəndəsi kimi Azərbaycanda cənubi Qarabağın Bəsitçay vadisində uzunluğu 12 km, eni 60-200 metr olan 120 hektar ərazidə qalmışdır. Bundan başqa Böyük Qafqazda Qəbələ, Oğuz, Balakən və Zaqatala rayonlarında 10 hektar sahədə çınarlıq meşəsi mövcuddur. Respublikamızın müxtəlif rayonlarında tək-tək, yaxud qrup halında hündür boylu, əzəmətli gövdəsi 500-dən 2500 ilə qədər yaşı olan çınar ağacları vardır.

Şərq çınarı toxumla, kök və gövdə qələmləri ilə çoxalır. Yaşıllıqlarda geniş istifadə edilir. Nəslə kəsilmək təhlükəsi olan nadir bitkidir.

Çoxalma və artırma yolları: Toxumla çoxalmaq üçün toxumları kirpiyə oxşar meyvə içərisindən çıxarılıb təmizlənir. Payızda əldə edilmiş toxumlar yaz aylarında (mart, aprel) cərgə ilə və ya qarışıq halda torpağa səpilir, tez-tez ehtiyatla üstədən suvarmaq lazımdır, səpildiyi ilin yazında cücərir və payız aylarında daimi sahəyə köçürülür.

Ən yaxşı çoxalma üsulu isə qələmlərlə aparılır. Qələmlər fevral-mart aylarında 1-2 illik zoğlardan 20-25 sm uzunluqda hazırlanır və tinglikdə cərgə ilə torpağa basdırılır. Qələmlərdə 2 göz (tumurcuq) torpaq üstə qalır və qələmin çox hissəsi torpağa basdırılır. Həmin ilin payızında yaxşı böyüyən qələmlər daimi yerə köçürülür, zəif inkişaf edən qələmlər isə növbəti ilə saxlanılır.

GÜLÇİÇƏYİKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Rosaceae Juss.*

Bu fəsilə gülçiçəklilər sırasına aid olub ağac, kol, yarımkol və otlardan ibarətdir. Cins və növlərinin sayına görə ən iri fəsilələrdən biridir. Gülçiçəklilər fəsiləsinə 120 cins və 3150-dən çox növ daxildir. Bu növlər sırasında bir çoxu tədricən tükənir və nəslə kəsilmək qorxusu vardır. Bu cins və növlərdən bəziləri aşağıdakılardır.

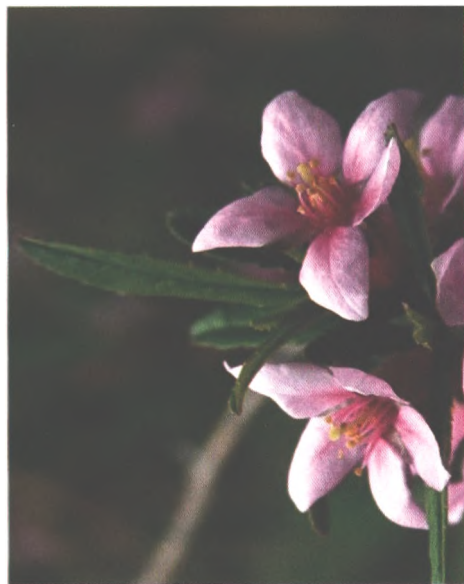
BADAM CİNSİ – *Amygdalus L.*

Bu cinsə qışda yarpağını tökən, alçaqboy ağaclar daxildir. Çiçəkləri əsasən tək-tək olur, ləçəkləri çəhrayı və ya ağdır. Meyvələri əsasən uzunsov-kürəvi çəyirdəkdir. Tez böyüyən, işıqsevən, quraqlığa davamlıdır. Dekorativ ağacdır. Badamın 40-a yaxın növü Aralıq dənizi sahili ölkələrində, Mərkəzi Asiyada, Şimali Amerikada bitir. Azərbaycanda 3 növü yayılmışdır. Adi badam, dağ badamı və nair badamı.

Hər 3 növ nadir bitkilərdir.

Dağ badamı – *A. fenzliana (Fritsch) Lipsky.*

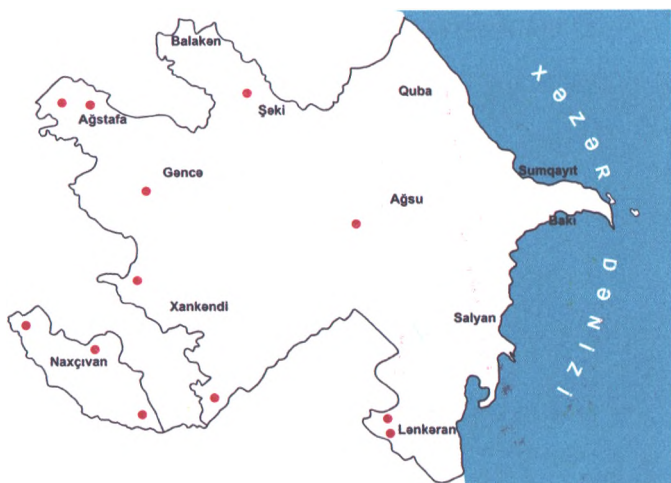
Hündürlüyü 4 metr olan geniş çətirli, tünd qırmızı qabıqlı budaqlarının ucu tikanlı ağac və ya koldur. Yarpaqları ellipsvari, neştərformalı, dalğavari dişli və sivri ucludur. Çiçəkləri 1-5 ədəd

Şəkil 37. Dağ badamı

iki illik yarpaqsız budaqcıqlarda yerləşir. Ləçəkləri çəhrayıdır. Meyvələri məxmərə oxşar tüküklü, kürəşəkilli və ya bir qədər basıq, tək-tək oturan olub 2,5-3,5 sm diametrdədir. Çəyirdəyi oval, təpə hissədən uzunsov sivri və ya kürə formalıdır. Aprel ayında çiçəkləyir, meyvələri sentyabrda yetişir.

Dağ badamı Cənubi Qafqazda Azərbaycanda Alazan-Əyriçay vadisində, Kür-Araz ovalığında, Bö-

Dag badamın qeydə alındığı ərazilər

yük və Kiçik Qafqazda (Kəlbəcərdə Əsrik kəndi ətrafında), Naxçıvanda, Talışda (Diabarda) seyrək halda yayılmışdır.

Quraqlığa çox davamlı olduğundan və çiçəkləyərkən dekorativ və nadir olduğundan yaşıllıqlarda geniş istifadə olunması tövsiyə edilir.

DOVŞANALMASI CİNSİ – *Cotoneaster*

Qışda yarpağını tökən, yaxud həmişəyaşıl sıxbudaqlı koldur. Yarpaqları kiçik, sadə, yumru olub, əksər növlərdə yayda tünd yaşıl, payızda qızarır. Ağ, yaxud çəhrayı çiçəkləri salxım çiçək qrupunda yerləşir. Meyvələri kiçik olub qırmızı və ya qaradır.

Dovşanalması quraqlığa və şaxtaya davamlı, dekorativ bitkidir, torpağa və onun rütubətinə az tələbkardır. Avropanın, Asiya-nın və Şimali Amerikanın mülayim iqlim qurşağında bu bitkinin 60-a yaxın növü bitir. Azərbaycanda 5 növü geniş yayılmışdır. U.M.Ağamirovun (1975) məlumatına görə Bakı Mərkəzi Nəbatat bağına dovşanalmasının 40 növü introduksiya edilmişdir.

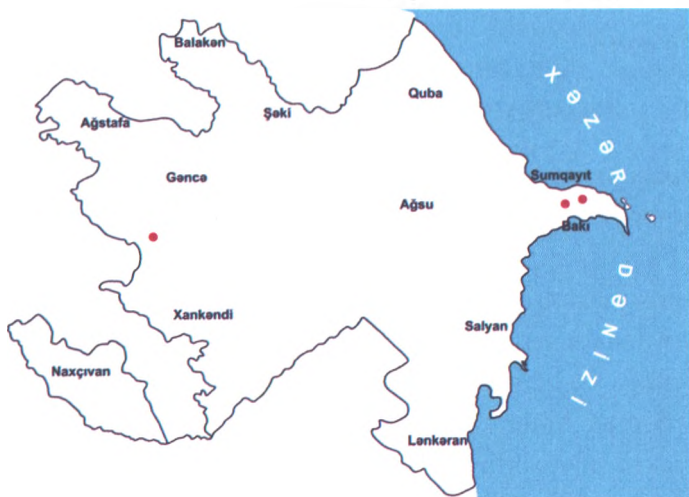
Qaya dovşanalması - *C. saxatilis* Pojark

Şəkil 38. Qaya dovşanalması

Boyu 1,5-1,7 m çatan alçaqboylu koldur, yarpaqları ellipsvari, tərs-yumurtavari-dir, xırdadır, üstdən açıq yaşıl, altdan bozumtul tükcüklüdür. Çiçək qrupu qalxanvari qrupda 3-4 çiçəkdən ibarət yerləşir, ləçəkləri ağdır. May ayında çiçəkləyir. Meyvəsi sentyabr ayında yetişir. Meyvəsi əvvəl qırmızımtıl, yetişdikdə isə qara rəng alır. Hər meyvədə iki toxum olur.

Olduqca ekstremal ekoloji şəraitdə bitir, qayalıqlar

Qaya dovşanalmasının qeydə alındığı ərazilər

əsas bitdiyi yerdir. Təbii bərpası zəifdir. Toxumları quşlar və vəhşi heyvanlar tərəfindən həvəslə yeyilir. Böyük və Kiçik Qafqazda, Abşeronda qayalıqlarda təsadüf edilir.

Dekorativ koldur, qorunması vacibdir.

İTBURNU (DƏRGÜL) CİNSİ – *Rosa L.*

İtburnu bitkisi xalq arasında bəzən *gillik*, *dərgül*, *həmərsin*, *quşburnu* və s. adlanır. Mürəkkəb lələkvəri yarpaqlara, iri, ətirli, müxtəlif rəngli çiçəklərə, tikanlı budaqlara, narıncı kürə formalı meyvələrə malik dekorativ kollardır. Havanın quraqlığına və şəhərin əlverişsiz şəraitinə davamlıdır.

Təbii halda mülayim və subtropik iqlim qurşağında, xüsusilə Şimal Yarımkürəsində və Şimali Afrikanın cənubunda, Hindistanda, Meksikada geniş ərazidə yayılmışdır. Azərbaycanda dağlıq şəraitdə təsadüf edilir. Burada yabanı halda 42 növü bitir.

Ümumiyyətlə, bu cins 400 növü əhatə edir. Mədəni halda qızılgül kimi tanınan bitkinin yer kürəsində 10 minlərlə sort və bağ formaları, hibridləri becərilir.

Yabanı halda bitən itburnu növlərinə nisbətən qızılgülün bağ forma və sortları ilboyu çiçəkləməsi üçün münbit torpağa və optimal rütubətə tələbkardırlar.

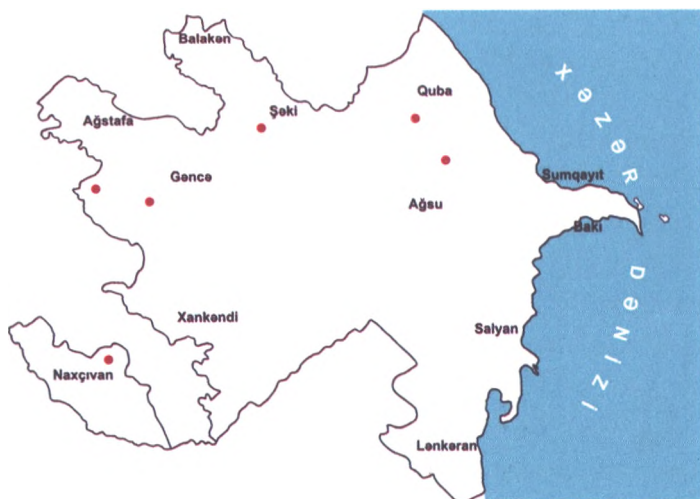
İtburnu qiymətli dərman bitkisidir, ondan xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində dərman kimi istifadə olunur. İtburnu mənşəli ən qiymətli növ qızılgüldür. İtburnu meyvəsi əvəzsiz vitamin konsentratıdır, bir çox xəstəliklərin dərmanıdır. Meyvəsində və gülündə vitaminlərlə yanaşı şəkər, limon turşusu, pektin və aşı maddələri, qızılgül yağı və digər maddələr vardır.

Azərbaycan itburnu – *R. azerbaidzhanica*
Novopokr et Rzazade

Böyük və Kiçik Qafqazda, eləcə də Naxçıvanda dağlıq şəraitdə yayılmışdır. Dekorativ bitkidir, xüsusən çiçəklədiyi vaxtda ətraf landşafta xüsusi gözəllik verir. Dərman bitkisidir, meyvəsi payızda yetişir və əhali tərəfindən yeyilir. Azərbaycan florasının endem növüdür.

Şəkil 39. Azərbaycan itburnu

Azərbaycan itburnusunun qeydə alındığı ərazilər

Karyagin itburnu – *R. karyagini* Sosn

Boyu 60 sm-ə çatan alçaqboylu koldur. Yarpaqları mürəkkəb olub 7 ədəd yarpaqcıqdan ibarətdir. Yarpaqları 15-18 mm uzunluğunda və 10-15 mm enindədi, yarpaqcıqları üstən və altdan tükcüklüdür. İyun-iyul aylarında çiçəkləyir, meyvəsi iyul-avqust aylarında yetişir. Yetişmiş meyvəsi alqırmızı rənglidir.

Naxçıvan dağlarında dəniz səviyyəsindən 1100 m yüksəkliklərdə əsasən şimal istiqamətli yamaclarda bitir.

Şəkil 40. *Karyagin itburnu*

Karyagin itburnusunun qeydə alındığı ərazilər

İlk dəfə Ordubad rayonunun Gənzə kəndi yaxınlığında qeydə alınıb.

Nəslinin azalmasına əsas səbəb meyvəsinin əhali tərəfindən müntəzəm toplanması, bitmə şəraitinin çətin olması və təbii bərpasının zəif getməsidir. Dekorativ bitkidir, qorunması vacibdir. Azərbaycan florasının endem növüdür.

Nizami dərgülü (itburnu) - *R. nisami Sosn.*

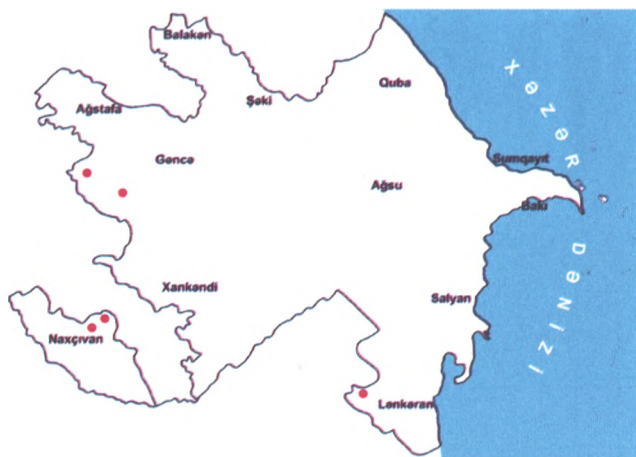
Şəkil 41. Nizami itburnu

Başqa itburnu növlərinə nisbətən Nizami dərgülünün boyu ucadır - 120-180 sm-dir. Yarpaqları tək lələkvəri olub, 7 yarpaqcıqdan ibarətdir. Çiçək oxu tikanlıdır, çiçək oxunda az qruplarla və ya tək-tək yerləşir.

Meyvəsi ellipsvari olub iridir, qırmızımtıl rənglidir. İyul-avqust aylarında çiçəkləyir. Çiçəklədiyi dövrdə çox gözəl olur. Meyvəsi avqust-sentyabr aylarında yetişir. Yaşıl yarpaq fonunda

qırmızı meyvələri insanı özünə cəlb edir.

Kiçik Qafqazda Gədəbəy, Göygöl rayonlarında, Naxçıvanda (Kükü və Bicənək kəndləri) ətrafında Diabazda dağlıq şəraitdə meşələrdə bitir. Meyvəsi əhali tərəfindən müntəzəm toplanır. Təbii bərpası nəzərə çarpmır. Azərbaycan florasının endem növüdür.

Nizami itburnusunun qeydə alındığı ərazilər

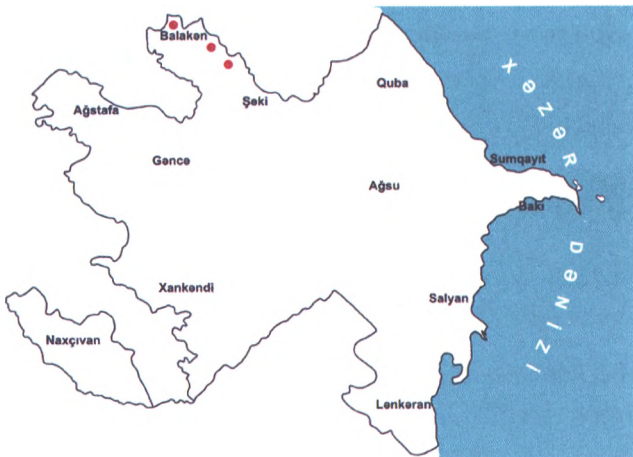
Zaqatala itburnu - *R. zakatalensis* Gadzh

Boyu 1,5 m-ə çatan koldur. Yarpaqcıqları 7 ədəd yarpaqcıqdan ibarətdir. Yarpaqcıqları qaidə hissədən azacıq pazvaridir. Uc hissədən sivriləşmişdir. Çiçəkləri tək-tək və ya 2-3 ədəd bir yerdə olur. Ləçəkləri ağımtıl-çəhrayıdır.

Yetişmiş meyvəsi narıncı-qırmızıdır. Böyük Qafqazda Zaqatala rayonunun Car kəndinin ətrafında, Balakən-Zaqatala şosse yolunun solunda

Şəkil 42. Zaqatala itburnu

Zaqatala itburnusunun qeydə alındığı ərazilər

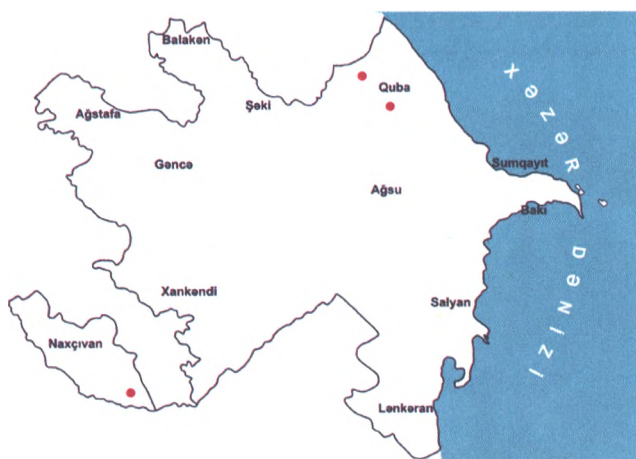
meşə ətiklərində, Şəki rayonunun Baş Zəyzit kəndləri ətrafında tək-tək və ya qrup halında bitir. Meyvəsi əhali tərəfindən müntəzəm olaraq toplanır. Bəzən də kolları çəpər üçün kəsilir. Təbii bərpası getmir, kolun qorunması barədə tədbirlər nəzərə çarpmır. Dekorativ bitkidir. Azərbaycan florasının endem növüdür.

Şəkil 43. Sosnovski itburnu

Sosnovski itburnu – *R. sosnowskyi* Chrshan

Uzunluğu 5-7 metr olan nazik gövdəli sürünən və ya başqa bitkiyə söykənərək ucalan koldur. Tikanları möhkəm və əyiləndir. Çiçəkləri xırda çiçək qrupunda 2-3 ədəd və ya tək-tək yerləşir. Ləçəkləri ağ-çəhrayıdır. Əsasən kolluqların tərkibində yayılıb. Naxçıvanda, Böyük Qafqazda

Sosnovski itburnusunun qeydə alındığı ərazilər

Quba və Qusarda (Qusarçayın ətraflarında) yayılıb. Təbii artım zəifdir, tükənməsinə antropogen amillər təsir göstərir. Çəpərlərə və ağaclara yüksəldilərkən yaxşı dekorativ görkəm alınır.

ARMUD CİNSİ – *Pyrus L.*

Hündürlüyü 25 metr olan ağac və alçaq boylu koldur. Çiçəkləri qalxan çiçək qrupunda 3-20 ədəd, bəzən tək-tək yerləşir. Qönçə vaxtı ləçəkləri çəhrayı olur, çiçəklər tam açılan zaman isə ləçəkləri ağ rəng alır.

Yabani armud növləri Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazda, Talışda, ümumən meşəli rayonların hamısında yayılmışdır. O, tək-tək, həmçinin ən çox palıd-vələs və fısqıq-vələs meşələrindəki talalarda bitir. Armud uzun ömürlüdür. 150-300 il yaşayırlar.

Armud meyvələri təzə və qurudulmuş halda yeyilir.

Yalnız Şimal Yarımkürəsində armud cinsinin 60-a yaxın növü mövcuddur, Qafqazda 60 növ yayılmışdır. Azərbaycanda 16 növ məlumdur.

Buassye armudu – *P. boissieriana* Buhse.

*Şəkil 44. Buassye armudu:
meyvəli budağı*

Boyu 5 metrə qədər olan ağac və ya koldur. Budaqları qonur rəngli və tikanlıdır. Yarpaqları dəyirmi və ya girdə, yumurtaşəkilli, küt, itidişli, 2-3 sm uzunluğunda və enindədir. Çiçəkləri xırda şüalı, qalxanvari çiçək qrupunda yerləşir. Meyvələri xırdadır - 1-1,5 sm-dir, formaca kürəşəkilli, yüngülcə basıq, çılpəq, parıldayan, qırmızımtıldır. Meyvə saplağı meyvələrdən bir neçə dəfə

uzun, çılpəq, üzəri xallıdır. Apreldə çiçəkləyir, avqust-sentyabrda meyvələri yetişir.

Buassye armudunun qeydə alındığı ərazilər

Buassye armudu İranda, Orta Asiyada, Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda Lənkəran düzənliyində fərdi bağlarda əkilib becərilir.

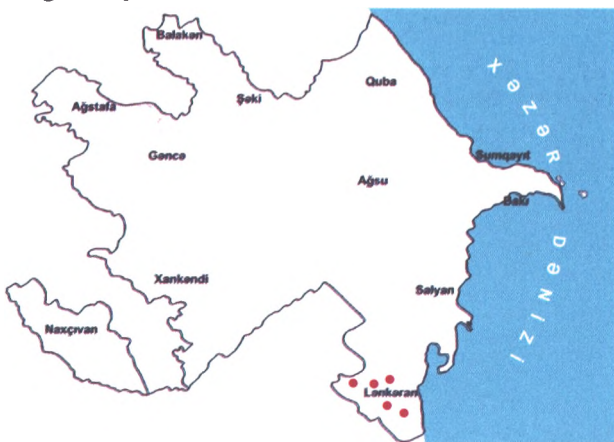
Hirkan armudu – *P. hyrcana* Fed.

Boyu 25 metr olan ağacdır. Qabığı tünd boz, cavan zoğları ağ, tikansızdır. Yarpaqları yumurtavari, iti və xırdaşludur. Çiçək və meyvələri tək-tək və ya çox şüalı olmayan qalxancıqlara toplaşır. Aprel-may aylarında çiçəkləyir, meyvələri avqust-sentyabr aylarında yetişir.

Əsasən Talış meşələrində bitir. Nadir bitkidir, artırılmağa və qorunmağa ehtiyac vardır.

Şəkil 45. Hirkan armudu:
meyvəli budağı

Hirkan armudunun qeydə alındığı ərazilər

Eldar armudu – *P. eldarica* A.Grossh.

Şəkil 46. Eldar armudu

Hündürlüyü 1 metr olan qollu-budaqlı, çətiri tikanlıdır. Budaqları və zoğları çılpəkdir. Yarpaqları tərs neştərvəri, 2-3 sm uzunluğunda və 1-1,5 sm enində, üstədən xırda tükcüklü və ya çılpəkdir, altından seyrək torvəri keçətükcüklüdür, solğun yaşıl rəngdədir. Yuxarı hissədə kənarı xırda iti dişli, aşağı hissədə tamkənarlıdır.

Əsasən Azərbaycanda Eldar oyuğu dağ hissəsində, quru-daşlı yamaclarda, Eldar şamı və ardıclarla birlikdə bitir.

Eldar armudunun qeydə alındığı ərazilər

Qrossheym armudu – *P. grossheimii* Fed.

Boyu 15 m-ə çatan ağacdır. Çətiri ovalvari və ya uzunsovdur. Budaqları tikansız və ya seyrək xırda tikanlıdır. Yarpaqları ellipsvari və ya uzunsov yumurtavaridir. Ucdan sivriləşmiş, qaidə hissədən ürəkvaridir, kənarı xırda mişardışlidir. Saplağı uzun və nazikdir. Aprel ayında çiçəkləyir, meyvəsi avqust-sentyabr aylarında yetişir. Meyvəsi uzunsovdur, xırdadır, qalxanvari meyvə qrupunda yerləşir, saplağı 6 sm-ə qədərdir. Işıqsevən bitkidir. Talışda (Lerik rayonunda) meşələrdə və tala kənarlarında subalp qurşaqlarda yayılmışdır.

**Şəkil 47. *Qrossheym armudu*:
meyvəli budağı**

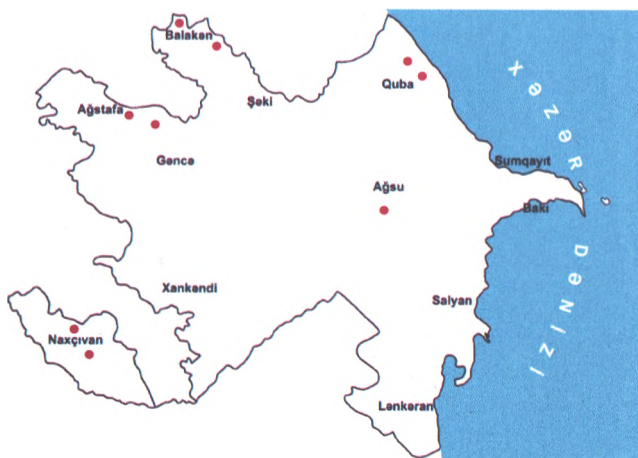
Qrossheym armudunun qeydə alındığı ərazilər

Söyüdyarpaq armud – *P. salicifolia* Pall.

Şəkil 48. Söyüdyarpaq armud:
meyvəli budağı

Hündürlüyü 8-10 metr olan ağac və ya dağınıq çətirli koldur. Budaları çox tıkanlı olur. Yarpaqları 6-9 sm uzunluqda, 0,5-1 sm enində, ensiz neştərvəridən enli neştərvəriyə kimi dəyişən, uc hissədə küt və ya itiləmiş olub oturandır. Tamkənarlı, bəzən uc hissədə iridişli, altdan və üstdən gümüşü-boz rəngdə hörümçək toruna bənzər tükcüklərlə örtülü olur. Çiçəkləri çox sayda qalxancıqlarda yerləşir. Meyvələri enli, uzunsov və ya yumru olub, 1,5-2 sm uzunluqda, 1,5-2 sm diametrdə şabalıdı və ya qızılı rəngdədir.

Söyüdyarpaq armudunun qeydə alındığı ərazilər

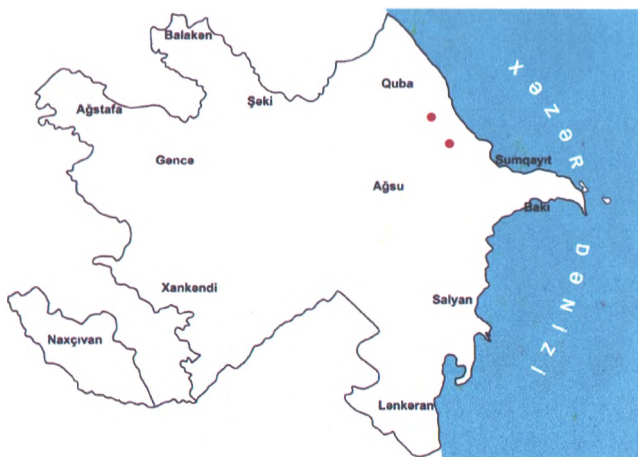
Əsasən İranda, Qafqazda yayılmışdır. Azərbaycanda Samur–Şabran düzənliyində, Qobustanda, Mərkəzi və Cənubi Böyük Qafqazın quru dağ ətəklərində, daşlı yamaclarda, çay vadilərində yayılıb.

Vsevolod armudu – *P. vsevolodii* Heideman.

Azərbaycan florasının endem bitkisidir. Boyu 8 m-ə çatır. Yarpaqları uzunsov, lansetvari və ya ellipsvaridir, alt üzdən damarlar boyu seyrək tükcüklüdür, qaidə hissədən palvaridir, kənarı bütövdür. Aprel ayından çiçəkləyir, meyvəsi avqust ayında yetişir. Meyvəsi yumru, xırda və armudvarıdır, üstdən torvarı tükcüklüdür, yetişdikdə çılpaqlaşır və tutqun göyümtül rəngdə

Şəkil 49. *Vsevolod armudu*

Vsevalod armudunun qeydə alındığı ərazilər

olur. Quraqlığa davamlıdır, torpağa az tələbkardır, təbii bərpa-sı çox zəifdir.

Azərbaycanda Xızı rayonu ərazisində kolluqların tərkibində bitir. Təsvir edilən armud növləri nadir bitkilər olmaqla qorunma-ğa və çoxaldılmağa ehtiyac olan növlərdir.

İRQA (ÜVƏZ) CİNSİ – *Amelanchier Medik.*

Bu cinsə 25-ə qədər növ daxildir. 6 metr hündürlükdə ağac, yaxud koldur. Əsasən Qərbi Avropada, Kiçik Asiyada, Şimali Ame-rikada, Çində, Yaponiyada, Şimali Afrikada, Qafqazda və Kırmda yayılmışdır. Azərbaycanda 1 növü bitir. Gözəl və çox çiçəkləmə-si ilə dekorativ bitki kimi qiymətləndirilir və yaşıllıqlarda istifadə edilir. Şaxtalarından sonra meyvəsi təzə və qurudulmuş halda yeyilir. Torpağa az tələbkardır. Şaxtalara və quraqlığa davamlıdır.

Girdəyarpaq irqa (üvəz) – *A. rotundifolia (Lam) Dum-cours.*

Şəkil 50. Girdəyarpaq üvəz:
meyvəli budağı

Hündürlüyü 3 metr olan ti-kansız koldur. Cavan budaqları ağımtıl keçətükcüklü, yaşlı bu-daqları isə çılpaqdır.

Yarpaqları yumurtavari, el-lips formalı və girdədir, 2-4 sm uzunluğundadır, kənarı xırda dişli, cavan vaxtlarda alt hissə pambıq-vari tükcüklüdür. Çiçəkləri xırda, ləçəkləri ağ rəngdədir, may-iyun aylarında çiçəkləyir. Meyvəsi kürəvari, şirəli, kal vaxtı qırmızı, sonra qırmızımtıl və ya qaramtıldır, iyul-avqust aylarında yetişir.

Girdəyarpaq irqanın (üvəz) qeydə alındığı ərazilər

Bu növ əsasən Avropada, Kiçik Asiyada, Şimali Afrikada, Qafqazda, Krimda yayılmışdır. Azərbaycanda Şərqi Böyük və Kiçik Qafqazda daşlı-qayalı sahələrdə tək-tək və kiçik qruplarda bitir.

ÖLMƏZ KOL (PİROKONTA) CİNSİ –

Pyrocantha M.Roem.

Alçaq boylu, uzun tikanlı, həmişəyaşıl koldur. Yarpaqları qısa saplaqlı, kənarları tam, yaxud xırda dişlidir, tez tökülən xırda yarpaq altlığı vardır. Çiçəkləri xırda, çox çiçəkli mürəkkəb qalxancıqlarda toplanmışdır. Meyvəsi xırda, almaya oxşar, qırmızı, narıncı rəngdə olub, 5 çəyirdəkdir. Işıqsevən, quraqlığa davamlıdır, lakin subtropik iqlim şəraitində yaxşı inkişaf edir. Hər cür torpaqlarda, xüsusilə əhəngli torpaqlarda yaxşı bitir. Lakin kolu bürüyən çoxlu miqdarda ağ çiçəkləri, payızda və qışda uzun müddət ağacda qalan qırmızı-narıncı rəngli meyvələri bitkiyə olduqca dekorativ görkəm verir.

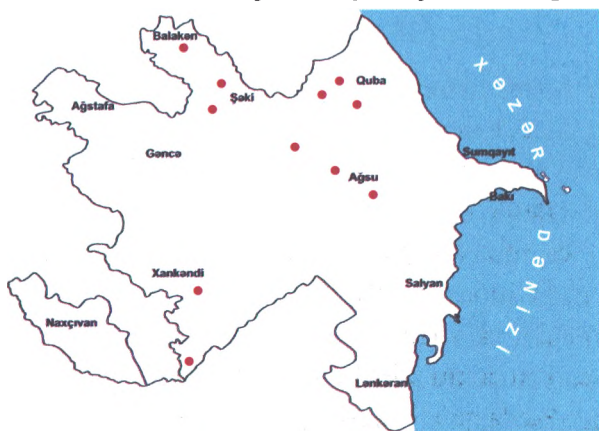
Bu cinsə 7 növ daxildir. Krimda, Qafqazda, Qərbi Avropada, Çində və Himalay dağlarında yayılmışdır. Azərbaycanda yabani halda bir, mədəni halda isə iki növünə təsadüf edilir.

Alqırmızı ölməz kol – *P. coccinea* M.Roem.

Şəkil 51. Ölməz kol (pirokanta):
meyvəli budağı

Hündürlüyü 4-5 metrə çatan, bozumtul tükcüklə örtülü olan, qırmızımtıl-qonur budaqlı, xırda yarpaqlı koldur. Gövdəsi tikanlıdır, budaqlarında uzun tikanları vardır. Yarpaqları 2-3 sm uzunluqda uzunsov-ellips, yaxud neştərvəri, bəzən yumartavari olur. Tamkənarlı, üst-dən parlaq, altdan solğun, cavankən alt tərəfdən tükcüklü, sonradan çılpəqləşandır. Çiçəkləri qalxanvari çiçək qrupunda yerləşir, ləçəkləri ağ yaxud çəhrayı-sarı rənglidir.

Ölməz kolun qeydə alındığı ərazilər

5-7 mm böyüklükdə olan meyvələri kürəvari, 5 çəyirdəyi açıq qırmızı rənglidir. May ayında çiçəkləyir, meyvəsi avqust-sentyabr aylarında yetişir.

Bu növ İtaliyada, Ukraynada və Kırmda, Qafqazda yayılmışdır.

Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazda, Qarabağda günəşli yamaclarda, çay dərələrində bitir. Işıqsevəndir, quraqlığa davamlıdır, torpağa az tələbkardır, müxtəlif torpaqlarda yaxşı bitir, olduqca dekorativdir. Abşeron yarımadasının və Bakı şəhərinin yaşıllıqlarında, park və bağlarda geniş istifadə olunur.

ALBALI CİNSİ – *Cerasus*

Hündürlüyü 6-8 metr olan ağac və ya koldur. Qışda yarpaqlarını tökür. Yarpaqları enli yumurtavaridir. Çiçəkləri ağ, çəhrayı olub çətirvari çiçək qrupunda toplaşır. May ayında yarpaqlarla birlikdə açır. Meyvələri şirəli, kürəvari, qırmızı və ya qara olub, kürəvari çəyirdəyə malikdir, meyvəsi qida üçün yararlıdır. Oduncağı tünd-qonur özəyə malikdir və xarratçılıq əşyalarının hazırlanmasında istifadə olunur. Əksər növləri işıqsevən, şaxtaya davamlı və quraqlığa dözümlüdür, tez boy atır, çiçəklədikdə və üzərində meyvə olanda çox dekorativdir.

Albalı cinsinə 127 növ daxildir. Avropada 20 növü, Azərbaycanda isə 4 növü yabanı halda yayılmışdır.

Meşə gilası – *C. mahaleb (L.) Borkh.*

Boyu 6-7 metr olan ağac və ya koldur. Cavan zoğları nazik, yaşıl və ya açıq qonur rəngdədir. Yarpaqları saplaqlı, uzunsov dəyirmi, yumurtavari, bəzən uzunsov yumurtvaridir, ucdan sivri, kənarı xırda mişardişli və çılpaqdır. Çiçəkləri ağ, ətirli olub, qalxanvari salxımlarda yerləşir, yarpaqlamadan sonra açır. Çiçək yanlığı yarpaqvaridir. Ləçəkləri ağ və uzunsov, 8 mm uzunluqda,

*Şəkil 52. Meşə gilası:
meyvəli budağı*

meyvəsi yumurtavari, 8-10 mm uzunluqdadır, yetişdikdə qaramtıl rəngdə olur. Dadı acı, çəyirdəyi yumurtavari, səthi hamardır.

Meşə albalısı Orta Avropada, Kiçik Asiyada yayılıb. Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazda aşağı və orta dağ qurşaqlarında, Naxçıvanda, Talışda (Diabardə) daşlı yamaclarda və kollu cəngəlliklərdə bitir.

Meşə gilasının qeydə alındığı ərazilər

QUŞARMUDU CİNSİ – *Sorbus* L.

Bu cinsə daxil olan növlər ağac və ya koldur, yarpaqları növbəli yerləşir, sadə və mürəkkəbdir, təklələkvari, kənarı tam və ya dişlidir.

Tumurcuqları çılpaq və ya tükcüklü olub pulcuqludur. Çiçəkləri ikicinsli, çoxçiçəkli qalxancıqlarda yerləşir. Kasa yarpaqları və ləçəkləri 5-dir, ləçəkləri ağ və ya çəhraydır.

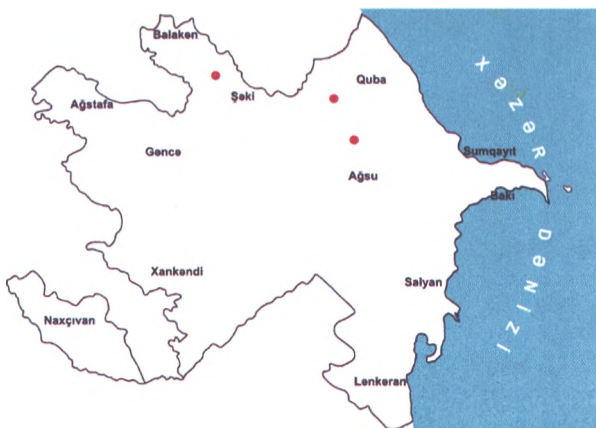
Bu cinsin 80 növü məlumdur. Rusiyanın mülayim iqlim zonasında 35, Qafqazda 20, Azərbaycanda isə 11 növü məlumdur.

Böyük Qafqaz quşarmudu – *S. caucasigena* Kom. ex Gat.

Hündürlüyü 8 metr olan dağınıq çətirli ağacdır. Yarpaqları təklələkvərilir olub, 13-17 yarpaqcıqdan ibarətdir. Çiçək qrupu çoxçiçəkli qalxanvaridir. Çiçəkləri budaqcıqların ucunda yerləşir. Ləçəkləri ağ rəngli və kəskin iyli. Meyvələri kürəvi yumurtavari, narıncı, bəzən də sarımtıldır. Toxumları uzunsov, tərəsi sivridir. May-iyun aylarında çiçəkləyir. Meyvəsi avqust-sentyabr aylarında yetişir.

Şəkil 53. Böyük Qafqaz quşarmudu: meyvəli budağı

Böyük Qafqaz quşarmudunun qeydə alındığı ərazilər

Böyük Qafqaz quşarmudu Azərbaycanda əsasən Böyük Qafqazda, Quba rayonunda və yuxarı dağ subalp meşə qurşağında yayılmışdır. Eləcə də Dağıstanda və Şərqi Zaqafqaziyada subalp meşə qurşağında yayılmış meşələr-də seyrək bitir.

Bitkinin bütün hissələri aşı maddəsi ilə zəngindir.

Böyük Qafqaz quşarmudu şaxtaya və kölgəyə davamlı, torpağa az tələbkar, olduqca dekorativ bitkidir. Bəzək bağçılığında, yaşıllıqlarda az istifadə edilir.

Yunan quşarmudu – *S. graeca* (Sp.) Hedl.

Şəkil 54. Yunan quşarmudu:
meyvəli budağı

Hündürlüyü 3-4 metr olan koldur. Yarpaqları sadə, enli, tərsinə ellipsvarı və ya ellipsvarıdır. Üst hissədən tükcükcüz, tünd yaşıl, altdan sıx ağ keçətükcüklüdür. Yarpaqların kənarı ikiqat mişardişlidir. Çiçəkləri ağdır, meyvələri kürəvi, əvvəlcə qırmızı, sonra göyərən olur. May-iyun aylarında çiçək açır, meyvəsi avqust-sentyabr aylarında yetişir.

Yunan quşarmudu əsasən

Orta Avropada, Balkan yarımadasında, Kiçik Asiyada, Yunanıstanda, Qafqazda, Krımda yayılmışdır. Azərbaycanda Böyük Qafqazda, Naxçıvanın dağlıq hissələrində, Lənkəranda dəniz səviyyəsindən 2500 m yüksəklikdə məhdud halda yayılıb. Dekorativ bitkidir, toxumla çoxalır.

Yunan quşarmudunun qeydə alındığı ərazilər

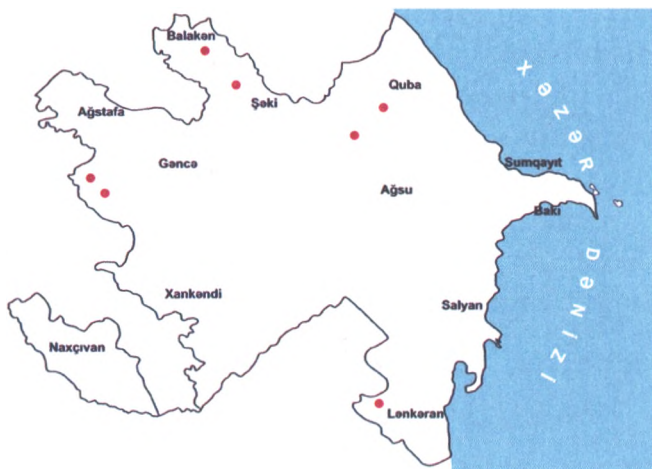
Dağ rayonlarında yaşayış məntəqələrinin, düşərgələrin yaşıllaşdırılmasında istifadəyə yararlıdır.

Qafqaz (adi) quşarmudu – *S. caucasica* Zinserl.

Boyu 8 m-ə çatan ağac və ya koldur. Yarpaqları sadə, tərs yumurtavari və ya uzunsov ellipsvaridir. Kənarı dərin olmayan dilimlidir, üstdən çılpaq, altından bozuntul-ağ keçətükcüklüdür. Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazda, Lənkəranda orta və yuxarı dağ qurşaqlarında subalp meşələrin tərkibində bitir. İlk dəfə Qafqazdan - Beştay dağından təsvir edilib.

Şəkil 55. Qafqaz quşarmudu: meyvəli budağı

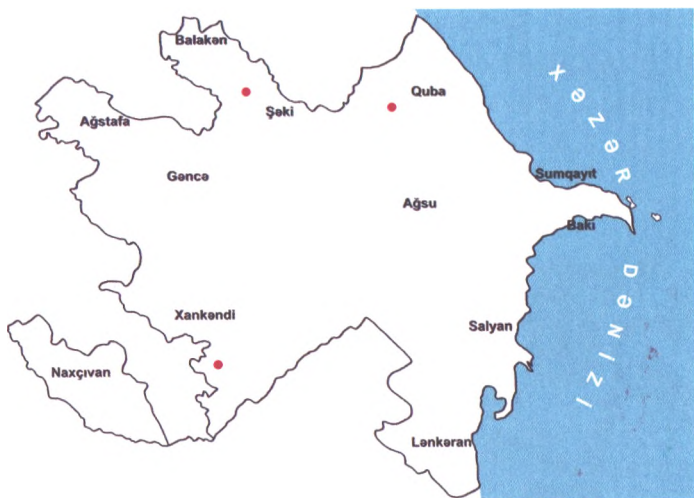
Qafqaz (adi) quşarmudunun qeydə alındığı ərazilər

Ağriovunduran quşarmudu – *S. torminalis* (L.) Crantz.

Şəkil 56. Ağriovunduran quşarmudu:
meyvəli budağı

Boyu 26 m-ə çatan uca-boylu ağacdır. Yarpaqları 3-5 cüt sivri dilimlidir, saplağı uzundur. Qaidə hissədən azacıq ürəkvaridir, ucdan sivridir, kənarı xırda mişardışludur, yan damarları 3-7 cütdür. Çiçək qrupu çoxçiçəkli qalxanvaridir, budaqcıqları tükcüklüdür. Kasacığı az və ya çox keçətükçüklüdür. Ləçəkləri ağdır. Meyvəsi uzunsov kürəvaridir, qonur rənglidir, üstündə açıq görünən ağ xalvari nöqtələr var-

Agriovunduran quşarmudunun qeydə alındığı ərazilər

dır. İyun-iyul aylarında çiçəkləyir. Meyvəsi avqust-sentyabr aylarında yetişir. Şaxtaya davamlı, rütubət sevəndir. Meyvəsi şaxta vurduqdan sonra yeyilir, ondan sirkə, müxtəlif növ içkilər hazırlanır.

Quşarmudu növləri çətin ekoloji şəraitdə bitir. Onlardan yuxarı dağ meşə qurşaqlarında meşəsalma işlərində və yüksək dağlıq şəraitdə yerləşən yaşayış məntəqələrində, yaşıllaşdırma işlərində geniş istifadə olunması təşkil edilməlidir. Quşarmudu növləri olduqca dekorativ bitkilərdir. Onlar şaxtaya davamlı, torpağa az tələbkər və toxumla asan çoxalan bitkilərdir.

HEYVA CİNSİ – *Cydonia Mill.*

Ağac və ya iri koldur. Çiçəkləri iridir, tək-tək yerləşməklə ikicinslidir. Erkəkciyi çox (15-20 ədəd), sütuncuğu 5 olub, öz aralarında qovuşuqdur. Kasacığı 5 bölümlüdür, ləçəkləri 5-dir.

Meyvəsi iri olub, tumludur. Toxumları xaricdən seliklənən qabıqlıdır. Yarpaqları sadə və tamkənarlıdır.

Bu cinsə bir növ daxildir.

Adi heyva – *C. oblonga* Mill.

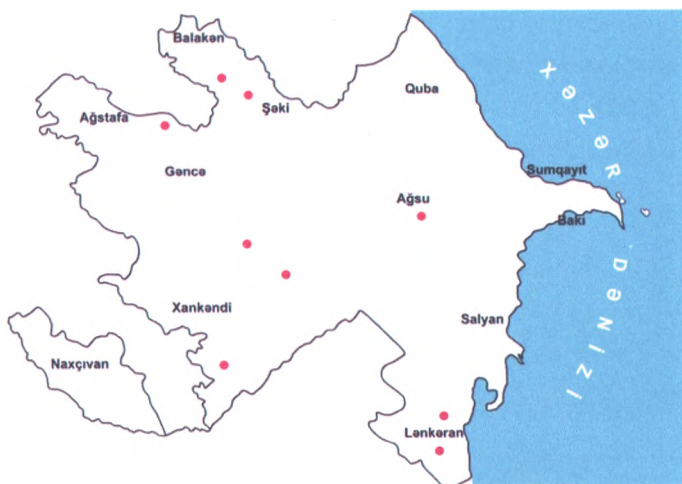

Şəkil 57. Adi heyva:
meyvəli budağı

Hündürlüyü 3-5 m olan ağac və ya koldur. Çiçəkləri iridir, tək-tək yerləşir və iki-cinslidir. Erkəkciyi (20 ədəd) və sütuncuğu (5 ədəd) öz aralarında birləşmiş olurlar. Meyvəsi iridir, tumlu meyvəlidir. Toxumları xaricdən seliklənən qabıqlıdır. Yarpaqları sadə və tamkənarlıdır. Formaca yumurtavari və ya oval, dəyirmi, bəzən enli ellipsvari olur.

Meyvələri armud şəkilli və ya kürəvi, enli ellipsvari olur. Bəzən meyvələri qabırğa-

lı, yetişməmiş sıx keçətükcüklü, yetişdikdə çılpaqlaşır və lumu rəngində olur. Aprel-may aylarında çiçəkləyir, meyvələri oktyabr-noyabrda yetişir. Adi heyva meyvəsinin arealı genişdir, ona şimali İranda, Aralıq dənizi sahili ölkələrində, habelə Şotlandiya və Norveçdə təsadüf edilir. Adi heyvaya ən çox Krimdə, Qafqazda, Orta Asiyada istər mədəni, istərsə də yabanı halda təsadüf edilir. Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazda dağətəyi və düzən ərazilərdə seyrək yayılmışdır. Burada heyvanın yabanı halda çox yayılmasına, xüsusilə Lənkəranın orta meşə qurşağında, tək-tək və ya qrup halında talalarda, meşəaltı sahələrdə rast gəlinir.

Adi heyvanın qeydə alındığı ərazilər

Azərbaycanda heyvanın Sarı heyva, Rəcəbli, Çiləçi, Ordu-bad şirini, Qara heyva, Atbaşı, Daş heyva, Qış heyvası və bir çox digər sortları becərilir.

Adi heyva tərkibindəki maddələrin miqdarına görə olduqca qidalıdır, təbabətdə işlətmə, meyvəsindəki selikdən isə sərinləşdirici kimi istifadə edilir. Heyva, armud, xurma, fotiniya və s. sortlarının artırılması üçün yaxşı calaqaftıdır.

YEMİŞAN CİNSİ – *Crataegus L.*

Hündürlüyü 12 metrə çatan ağac və ya kollardır. Çoxbudaqlı, çox gövdəli və kürəvi, yumurtavari və ya asimmetrik çətirə malikdir.

Budaqları əsasən tikanlıdır. Yarpaqları növbəli düzülüşlü, dilimli, yaxud bölümlü olub, kənarı dişlidir. Çiçəkləri mürəkkəb, qalxanvari, bəzən çətirvari çiçək qrupunda toplanır və budaqların ucunda yerləşir. Çiçəkləri ağ, bəzən çəhrayı olur. Meyvələri ətli, almavari, sarımtıl-qırmızı və ya qaramtıldır, hər meyvədə 1-5 ədəd çəyirdək olur.

Azərbaycanda olan növləri əsasən işıqsevəndir, şaxtaya davamlı, torpağa az tələbkar, bəziləri quraqlığa davamlıdır.

Bu cinsə 1250 növ daxildir (İ.İ.Qalaktionov və b. , 1967). Onlar əsasən şimal yarımkürəsinin subtropik və mülayim iqlim qurşaqlarında bitir. Avropada yemişanın 47 növünə, Azərbaycanda isə 18 növünə təsadüf edilir. Ümumən gülçiçəklilər fəsiləsində yemişan çox növü olan və ən geniş yayılmış cinslərdən biridir.

Yemişanın meyvəsi, yarpağı və çiçəyi xalq təbabətində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

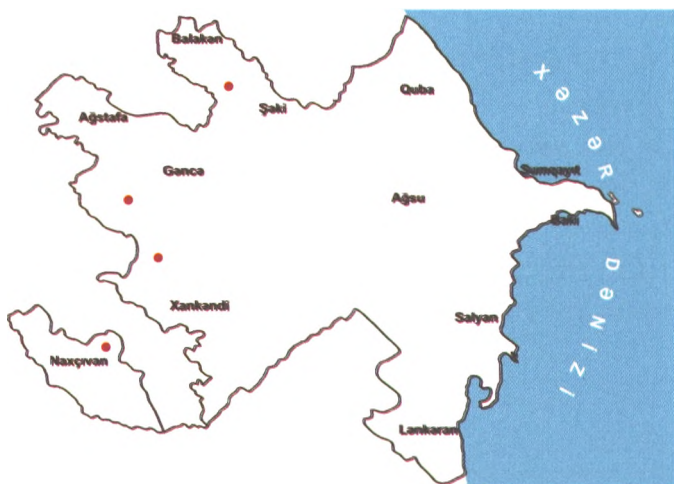
Qafqaz yemişanı – *C. caucasica* C.Koch.

Şəkil 58. Qafqaz yemişanı:
meyvəli budağı

Hündürlüyü 7 m olan ağac və yaxud uca koldur. Zoğları qonur, budaqları bozdur, tikanlıdır, bəzən qısa yarpaq qoltuğu tikanları inkişaf edir. Yarpaqları 5-7 bölümlüdür, yumurtavaridir. Çiçəkləri 5-15 ədəd birgə qalxanvari çiçək qrupunda yerləşir. Ləçəkləri ağ rənglidir. Meyvələri yumurtavari dəyirmi, qara-bənövşəyi olub, üzəri nöqtəlidir, ləti sarıdır. May ayında çiçək açır, oktyabrda meyvə verir.

Əsasən Qafqazda yayılmışdır. Azərbaycanda Kiçik Qafqazda, Naxçıvanda orta dağ qurşağına qədər daşlı ya-

Qafqaz yemişanı qeydə alındığı ərazilər

maclarda, dərələrdə bitir. Meyvələri müxtəlif vitaminlərlə, üzvi turşularla və yağlarla zəngin olduğundan xalq təbabətində geniş istifadə edilir.

PAXLAÇİÇƏKLİLƏR SIRASI – *Leguminosales* və ya *Fabales* Lindl.

Bu fəsilə cins və növlərinin sayına görə ən iri fəsilələrdən biridir. Bura ağaclar, kollar, sarmaşıqlar, yarımkollar və otlar daxildir. Yarpaqları növbəli düzülüşlü, əsasən mürəkkəbdir. Çiçəkləri budaqların ucunda, yaxud yarpaq qoltuqlarında yerləşir, salxım çiçək qrupunu təşkil edir, bəzən çətir qrupu əmələ gətirirlər. Kəsəyarpaqları 5-dir, birləşmiş və ya sərbəstdir, bəzən reduksiyaya uğramış olurlar. Erkəkci 10, yaxud daha çoxdur, sərbəst və ya dişicik borusuna birləşmiş olur. Dişicik bir ədəd olub, yumurtalıq yuxarıdır. Meyvəsi paxladır. Fəsiləyə 450 cins və 12000-dən artıq növ daxildir. Paxlalılar qiymətli bioloji keyfiyyətə malikdir ki, bu da digər fəsilələrə aid olan bitkilərə nisbətən onlara üs-

tünlük verir. Onların köklərində köküyumrulara bənzər bakteriyalar toplanır və bitki ilə simbioz həyat sürür. Belə bakteriyalar atmosfer azotunu mənimsəyərək torpağı azotla zənginləşdirir. Bu səbəbdən paxlalılar zülallarla zəngin olurlar.

Paxlalılara aid olan növlər bitki örtüyünün yaranmasında böyük rol oynayırlar. Çiçəklərinin quruluşuna və digər bioloji əlamətlərinə görə paxlalılar fəsiləsi yekcins deyildir və 3 yarım fəsiləyə bölünür:

- a) Paxlalılar yarım fəsiləsi – *Faboideae*;
- b) Küstümotu yarım fəsiləsi – *Mimosoideae*;
- v) Sezalpin yarım fəsiləsi – *Cesalpinoideae*.

C.K.Çərapanov (1995) bu yarım fəsilələri ayrıca fəsilə kimi göstərmişdir.

GÜLƏBRİŞİN CİNSİ – *Albizia Durazz.*

Orta boylu, yayılmış enli çətirli ağacdır. Yarpaqları ikiqat lələkvari olub kiçik yarpaqcıqlara malikdir. Yaşılımtıl-sarı çiçəklərində erkəkciklərin sayı çox olub tacdan uzundur, müxtəlif rəngli tellərə və kiçik tozcuqlara malikdir. Dişiciyi sapvaridir. Çiçəkləri mürəkkəb süpürgələrdə və ya yarımçətirlərdə toplaşmışdır. Paxlaları enli xətvəri, yastı, quru və biryuvalıdır.

Bu cinsə Asiya, Afrika və Avstraliyanın tropik və subtropik zonalarında yayılmış 50-yə qədər növ daxildir. Azərbaycanda yabanı halda bir növü yayılmışdır.

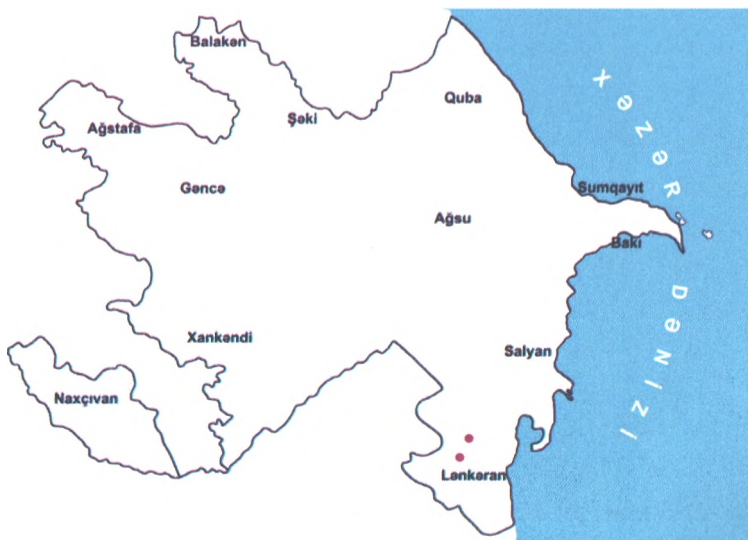
İpək akasiyası – *A. julibrissin Durazz.*

Buna bəzən Güləbrişin və ya Lənkəran akasiyası da deyilir. Hündürlüyü 20 m-ə, diametri 60 sm-ə çatan, geniş üfüqi çadırvari çətirli, ortaboylu ağacdır. Cavan zoğları hamar zeytunu-yaşıldır. Gövdənin və yaşlı budaqların qabığı boz rəngdədir. Yarpaqları

növbəli, ikiqat cütlələkvaridir, kənarı kirpikvaridir. Çiçəkləri düz, 5 şüalı, xırda, iki cür formalı olub başcıqvari çiçək qrupu əmələ gətirir. Çiçək qrupları isə iri mürəkkəb süpürgələrdə yerləşir. Yan çiçəklər bircinsli (erkəkciqli), mərkəzdəkilər isə ikicinslidir, meyvə verəndir. Erkəkciqlər sayca çoxdur. Dişicik birdir, telvari sütunludur, kiçik ağzıqlıdır. Paxlalar yastı, xətvəri, çılpaq olub, iki tay bölümlü açılır. Yetişdikdə açıq qəhvəyi rəngdə olur. Toxumlar uzunsov-oval şəkil-

*Şəkil 59. Lənkəran akasiyası:
1. çiçəkli budağı; 2. paxlası və toxumu*

İpək akasiyasının qeydə alındığı ərazilər

li, yastı, qəhvəyi rəngli və hamar olur. Çiçəkləməsi iyunda başlayır və sentyabra kimi davam edir. Paxlaları oktyabrda yetişir və qış düşənə kimi ağacda qalır.

Lənkəran akasiyası yabanı halda ancaq Azərbaycanda Talışda yayılmışdır. Xüsusilə terraslarda dəniz səviyyəsindən 300-400 metr hündürlükdə kiçik sahələrdə meşələr təşkil edir. Aşağı dağ qurşağında qarışıq hirkan meşələrinin tərkibinə daxil olur. Ədəbiyyat məlumatlarına görə Lənkəran akasiyasına İranda, Çində və Yaponiyada da yabanı halda təsadüf edilir. Bu bitkidən Azərbaycanın subtropik iqlimli bölgələrin yaşıllıqlarında geniş istifadə edilir. Azərbaycandan kənarda Cənubi Qafqazda, Krımda, Ukraynada, Orta Asiyada, habelə İtaliyada, İranda, Türkiyədə, Fransada, Koreyada, Şimali Amerikada da təsadüf edilir.

Lənkəran akasiyası tez boy atır, işıq sevəndir, istiyə tələbkardır, 18°C şaxtada bir və ikiillik budaqları quruyur. Quraqlığa davamlıdır, torpağa az tələbkardır, gillicəli torpaqlarda daha yaxşı inkişaf edir, bataqlıq mühiti sevmir. Çiçəkləyən dövrdə yüksək dekorativ olur. Nadir bitkidir, qorunması və artırılması çox vacibdir.

SEZALPİNİYAKİMİLƏR FƏSİLƏSİ –

Caesalpinoideae R.Br.

S. K. Çerepanov (1995) bu yarımfəsiləni paxlalılar fəsiləsindən ayıraraq sərbəst fəsilə kimi verilməsini təklif etmişdir. Bu təklifə E.M.Qurbanov da (2009) razıdır.

Fəsiləyə tropik, bəzən subtropik bölgələrdə yayılmış ağac və kollar daxildir. Yarpaqları sadə, yaxud mürəkkəb olub ikiqat lələkvaridir. Çiçəkləri düzgün, yaxud qeyri-müntəzəmdir, 5 üzvlüdür. Erkəkcikləri 10 ədəddir. Paxlaları iri olmaqla açılmayıdır. Fəsiləyə 900-dən çox növ daxildir.

LƏLƏK CİNSİ – *Gleditsia L.*

Buna bəzən *balağacı* və *şeytanağacı* da deyilir. Hündür boy-lu olub, mürəkkəb və ya ikiqat lələkvari yarpaqlı, uzun budaqlı, möhkəm tikanlı ağacdır. Çiçəkləri bircinsli, nəzərə çarpmayan, qısalmış salxımvari qoltuq çiçək qruplarında yerləşir. Ləçəkləri 3-5, qeyri-bərabər, sərbəstdir. Erkəkcikləri 6-10-dur, sərbəstdir, yumurtalıq oturandır, 2-dir. Paxlaları yastı, dərivari, yanlardan basıq, mərciməkvaridir.

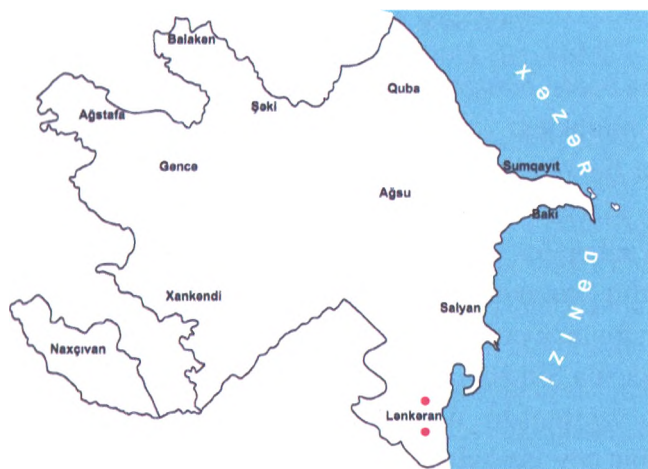
Bu cinsin Şimali və Cənubi Amerikada, Asiyada və Afrikada 12 növü yayılmışdır. Azərbaycanda yabanı halda bir növ yayıl-mışdır, bir növ isə hələ keçmiş zamandan respublikamıza intro-duksiya edilmişdir.

Xəzər lələyi – *G. caspica Desf.*

Hündürlüyü 20 m olan oval-şəkili, bəzən kürəvari çətirə malik ağacdır. Yarpaqları təklələkvaridir, topa ilə yerləşir. Yarpaqcıqlar bir qədər iri, uzunsov ellipsvari, yaxud yumurtavaridir. Zoğları və cavan budaqları yaşılmıtlı, açıq sarıdır, çoxlu uzun, düz, sərt, tikanlarla örtülüdür. Çiçək salxımları yarpaq-ların qoltuğunda yerləşir. Paxlaları uzun saplaqlı, düz, bəzən oraqvari əyridir, açılmayıdır, daxildən ət-lidir. Toxumları uzunsov, tünd qəh-vəyidir. Hər paxlada 15 toxum olur. Mayda çiçəkləyir, sentyabr-oktyabr aylarında meyvə verir.

Şəkil 60. Xəzər lələyi

Xəzər lələyinin qeydə alındığı ərazilər

Xəzər lələyi təbii halda Lənkəran ovalığında, Talış dağları massivinin aşağı dağ qurşağı meşələrində qarışıq halda və meşə kənarlarında bitir. İsti və rütubət sevən bitkidir. Canlı çəpərlərin tərtibində istifadə edilməyə yararlıdır. Yaxşı nektar verən bitkidir.

SUMAQKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Anacardiaceae Lindl.*

Fəsiləyə daxil olan bitkilər ağac və kollardır. Həmişəyaşıl və ya qışda yarpaqlarını tökəndir. Yarpaqları sadə və ya mürəkkəbdir. Fəsiləyə 60 cins və 600-dən artıq növ daxildir.

PÜSTƏ CİNSİ – *Pistacia L.*

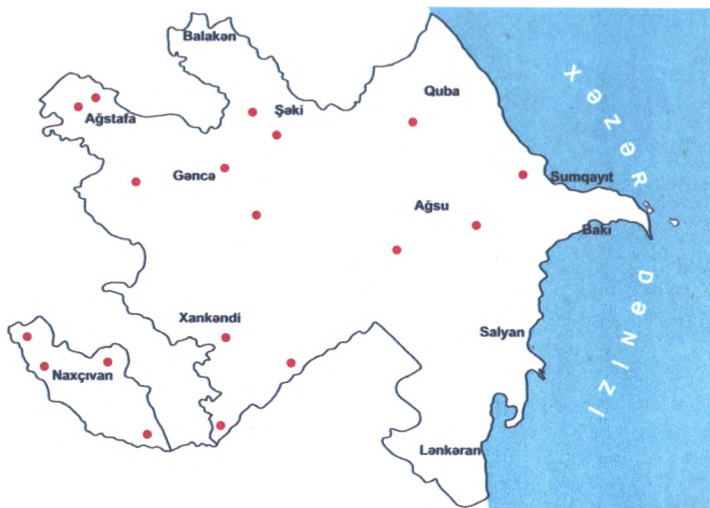
Cinsə daxil olan növlər ağac və ya kollardır. Yarpaqları mürəkkəb olub, üç yarpaqcıqdan ibarətdir və ya lələkvəridir. Cinsin tropik və subtropik iqlim qurşaqlarında 20 növü, Qafqazda və Azərbaycanda 2 növü bitir, təbii halda Qafqazda püstənin bir saqqız ağacı növü, mədəni halda isə həqiqi püstə növləri becərilir.

Saqqız ağacı – *P. mutica* Fisch. et C.A.Mey.

Bu növə bəzən *kutyarpaq püs-tə* də deyilir. Hündürlüyü 8 (15) m, diametri 80 sm olan ağacdır, geniş yarımkürəvari, seyrək çətiri vardır. Qışda yarpaqları töküləndir, tək lələkvaridir, 5-7 (9) ədəd yarpaqcıqdan ibarətdir. Yarpaqcıqları qalın dərivari, kənarları bütöv, uzunsov ellipsvaridir, ucdan küt və ya azacıq sivriləşmiş olur, üst-dən parlaq-yaşıl, altdan açıq-yaşıl rənglidir. Erkəkçik çiçəkləri çox sıx süpürgədə, dişicik çiçəkləri isə nisbətən seyrək süpürgədə yerləşir. Meyvəsi xırdadır, tərsinə yumurta-

Şəkil 61. Saqqız ağacı: meyvəli budağı

Saqqız ağacının qeydə alındığı ərazilər

varidir. Gövdəsindən kitrə alınır və həmin kitrədən saqqız kimi istifadə edilir. İyun ayında çiçəkləyir, meyvəsi avqust ayında yetişir. Toxumla təbii bərpası yaxşı gedir. Kəsildikdə kötükdən güclü pöhrə verir. İşıqsevən, istisevən, torpağa az tələbkər və quraqlığa davamlıdır. Kiçik Asiyada, İranda, Kırıda və Qafqazda bitir. Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazda aşağı dağ qurşaqlarında, Kür-Araz ovalığında bitir, ən geniş meşəsi Sultanbud meşə yaylasıdır. İlk dəfə Azərbaycandan (Xanlardan) təsvir edilib.

SUMAQ CİNSİ – *Rhus L.*

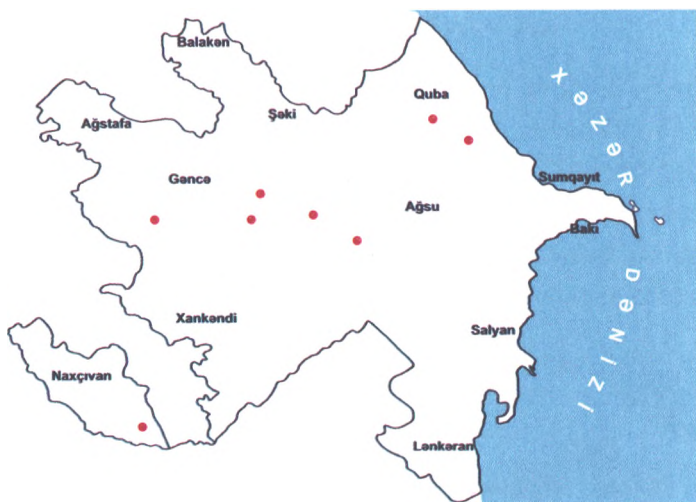
Cinsə daxil edilən növlər kol və ya alçaq boylu ağaclardır. Yarpaqları mürəkkəb olub təklələkvaridir, növbəli düzlüslüdür. İki və ya bircvli bitkilərdir. Cinsin geniş arealda bitən və təsərrüfat üçün ən əhəmiyyətli olanı aşı sumaqı hesab edilir.

Aşı sumaqı – *R. coriaria L.*

Şəkil 62. Aşı sumaqı:
meyvəli budağı

Hündürlüyü 8 m-ə çatan ağac və ya koldur. Cavan zoğlarının qabığı açıq şabalıdı rəngdə olub, qumral tükcüklə örtülüdür. Yarpaqları təklələkvaridir və növbəli düzlüslüdür. Çiçəkləri xırdadır, müxtəlif cinslidir, birillik zoğun ucunda süpürgəvari çiçək qrupunda toplanmışdır. Meyvəsi çox bərk, qonur-qırmızı rənglidir, yumrudur, üstü qırmızı vəzcikli tükcüklərlə örtülüdür. May-iyun aylarında çiçəkləyir, meyvəsi sentyabr-oktyabr aylarında yetişir. Torpağa az

Aşı sumaqının qeydə alındığı ərazilər

tələbkar, quraqlığa davamlı və istisevən bitkidir. Toxum və kök pöhrələri ilə çoxalır.

Aral dənizi sahillərində, Kiçik Asiyada, Kırmda, Qafqazda, Orta Asiyada yayılıb. Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazda, Kür-Araz ovalığında, Naxçıvanda, Samur-Şabran düzənliyində bitir. Çox dekorativ bitkidir, xüsusən payız aylarında yarpaqları al-əlvən rəng aldıqda gözəl olur.

İlk dəfə Cənubi Avropadan təsvir edilib.

Sarağan və sumaq bitkilərinin azalmasına əsas səbəb keçmişdən müasir dövrə kimi onlardan boyaq və aşı maddəsi almaq üçün nizamsız istismar olunmasıdır.

Hazırda meşə əkinlərində, yol kənarlarında, yaşıllıqlarda əkilib artırılır. Bu tədbirin daha da genişləndirilməsi vacibdir.

SARAĞAN CİNSİ – *Cotinus Hill.*

Cinsin iki növü məlumdur. Əsasən Aralıq dənizi sahili ölkələrində, Əfqanıstanda, Çində, Şimali Amerikada meşə kənarlarında quru dağ yamaclarında kolluqların tərkibində bitir. Sarağan (vəlkə) növü çox geniş arealda bitir. Amerika sarağanı (*C. americanus*) növünə isə Şimali Amerikada Missisipi çayı hövzəsində rast gəlinir. Azərbaycanda təbii halda sarağan və ya vəlkə növü bitir.

Sarağan, vəlkə – *C. coggygria Scop.*

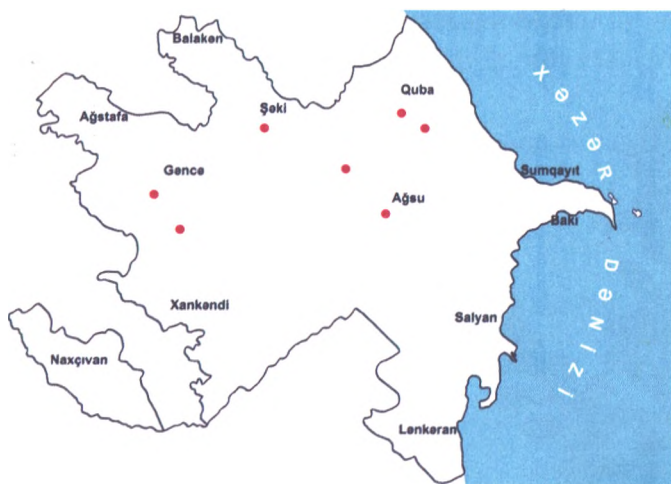

Şəkil 63. Sarağan: çiçəkli budağı

Bu növ xalq arasında *vəlkə*, *narınç* və *sarağan* kimi tanınır. Hündürlüyü 5 m-ə çatan koldur. Gövdəsinin qabığı bozumtul-qonur rənglidir, azacıq uzununa dayaz çatlıdır. Yarpaqları sadə olub, növbəli düzülüşlüdür, yumurtavari, uzunsov və ya tərsinə yumurtavaridir, dərivaridir, parlaqdır, üstdən yaşılmıtlı, altdan açıq yaşıldır, damar boyu və saplağı tük-cüklüdür, əzdikdə yerkökü ətri verir. Çiçəkləri xırdadır, süpürgəcikdə yerləşir. May-iyun aylarında çiçəkləyir,

çiçəklərin rəngi cəhrayı və ya qırmızımtıldır. Meyvəsi iyul-sentyabr aylarında yetişir. Toxumunun 1000 ədədi 9 qramdır. Yarpağından yüksək keyfiyyətli aşı maddəsi və efir yağı alınır. Ətriyyatda, təbabətdə və boyaq sənayesində geniş istifadə olunur. Toxumla yaxşı çoxalır, payız səpini yaxşı nəticə verir, kəsildikdə kötükdən güclü pöhrə verir.

Təbii halda Krımda, Qafqazda, Moldovada, Ukraynanın cənubunda, Türkiyədə, Əfqanıstanda, İranda, Çində və başqa

Sarağan, vəlkənin qeydə alındığı ərazilər

ölkələrdə bitir. Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazda orta dağ qurşağına qədər olan ərazilərdə kolluqların tərkibində bitir. Meşə zolaqlarında və yaşıllaşdırmada istifadə olunur.

ŞÜMŞƏDKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Buxaceae Dumort.*

Hündürlüyü 10–12 m-ə, gövdəsinin diametri 40 sm-ə çatan həmişəyaşıl ağac və ya koldur. Gec böyüyən, kölgəyə davamlı və uzun ömürlüdür, 500 il və artıq yaşayır. Fəsilə 5 cinsi və 80 növü özündə birləşdirir. Fəsilənin geniş yayılan və əsas nümayəndəsi şümşəd cinsidir.

ŞÜMŞƏD CİNSİ – *Buxus L.*

Bu cinsə daxil olan növlər boyu 12 m-ə, gövdəsinin diametri 40 sm-ə çatan ağac və ya koldur. Əsasən Cənubi-Şərqi Asiyada, Aralıq dənizi sahillərində, Atlantik yanı Avropada, Sokrat və Madaqaskar adalarında bitir. Cinsə 20 növ daxildir. Qafqazda və Azərbaycanda təbii halda aşağıdakı iki növü bitir.

Hirkan şümşədi – *B. hyrcana* Pojark.

Şəkil 64. Hirkan şümşədi:
meyvəli budağı

Boyu 12 m-ə, diametri 40 sm-ə çatan, çox gec böyüyən, həmişəyaşıl ağac və ya koldur. Yarpaqları qalın dərivari olub, üstdən tünd yaşıl parlaq, altından açıq yaşıl rənglidir. Çiçəkləri oturaq olmaqla yaşılmıtlı rənglidir. Çiçək qrupu sünbülvari dəstədə yerləşir. Dışıcık çiçəkləri adətən 1-3 ədəd olmaqla sünbülün ucunda yerləşir. Erkəkcik çiçəkləri 4 erkəkcikdən ibarətdir. Həşərat vasitəsilə mayalanır. Meyvəsi bərk qabıqlıdır, qonur-sarımtıl rəngli qutu-

Hirkan şümşədin qeydə alındığı ərazilər

cuqdur. Toxumları uzunsov, qaramtıl və parlaqdır. Mart-aprel aylarında çiçəkləyir. İyul-avqust aylarında meyvəsi (toxumu) yetişir.

Azərbaycanda Talış meşələrində düzəndən başlamış orta dağ qurşağına kimi meşələrdə bitir.

Toxum, qələm və kök pöhrələri ilə çoxalır. İranın Xəzərsahili meşələrində təsadüf edilir.

Nadir bitkidir, mövcud sahələrini qorumaq və tinglərini yetişdirib daimi sahələrə əkməklə onu artırmaq olar.

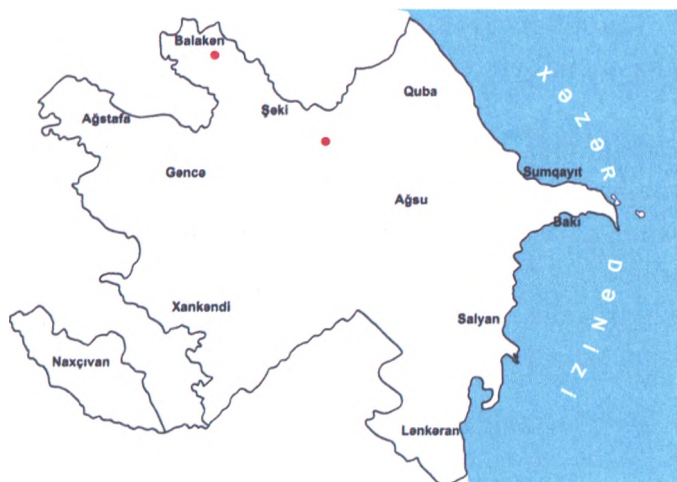
Kolxida şümşədi – *B. colchica* Pojark.

Boyu 10-12 m-ə çatan həmişəyaşıl ağacdır. Zoğları yaşıldır, azacıq dördküncüdür. Yarpaqları ellipsvari, rombvari və ya uzunsovdur. Çiçək qrupu oturandır, toxumları qara, parlaq, uzunsov-ellipsvaridir. Mart-aprel aylarında çiçəkləyir, meyvəsi iyul-avqust aylarında yetişir. Kölgəsevən,

Şəkil 65. Kolxida şümşədi

rütubətə tələbkar bitkidir. Münbit torpaqlarda yaxşı inkişaf edir. Cənubi Qafqazın qərbində, Şimali Qafqazda, Kiçik Asiyada meşələrdə bitir. Şaxtaya davamlıdır.

Kolxida şümşədîn qeydə alındığı ərazilər

Azərbaycanda Böyük Qafqazda Zaqatalada kiçik sahəciklərdə, meşələrdə təsadüf edilir. Hirkan və Kolxidə şümşədlərindən bir çox yaşayış məntəqələrində yaşıllaşdırmada və dibçəklərdə bəzək bitkisi kimi əkilib becərilir. Qayçılanmanı yaxşı qəbul edir. Oduncağı çox qiymətlidir, bərkdir. Xırda xarratlıq işində, hədiyyə əşyalarının düzəldilməsində geniş istifadə edilir.

ŞÜMŞƏKİMİLƏR (PIRKAL) **FƏSİLƏSİ** – *Aquifoliaceae Bartl.*

Şümşəyə bəzən Pirkal da deyilir. Həmişəyaşıl, alçaq boylu ağac və ya koldur. Yarpaqları sadə, növbəli düzülüşlü, qalın dərivaridir. Yumurtalıq oturaqdır, 4-5 yuvalıdır.

Meyvəsi bərk və yağlıdır, 2-9 çəyirdəkdir. Bu fəsiləyə üç cins və 300-dən artıq növ daxildir. Azərbaycanın təbii florasında şümşə cinsinin növləri bitir.

ŞÜMŞƏ (PIRKAL) CİNSİ – *Ilex L.*

Həmişəyaşıl, alçaqboyu ağac və ya koldur. Yarpaqları sadədir, növbəli düzlüslüdür.

Meyvəsi çəyirdəybənzərdir. Dünya florasında 270 növü vardır. Cənubi Amerikanın və Asiyanın tropik və subtropik iqlimində yayılıb. Qafqazda iki, Azərbaycanda bir növü – hirkan şümşəsi təbii bitir.

Hirkan şümşəsi – *I. hyrcana* Pojark.

Həmişəyaşıl, alçaqboyu ağac və ya koldur. Yarpaqları üstən tünd-yaşıl, parlaq, altan açıq yaşıldır, qalın dərivaridir, kənarları oyuq şəkilli dişlidir. Çiçəkləri çətirəbənzər çiçək qrupunda toplanır. Ləçəkləri xırda və ağımtıldır. Meyvəsi uzunsov kürəvari olub qırmızımtıl rənglidir. May ayında çiçəkləyir, sentyabr-oktyabr aylarında meyvəsi yetişir. İstisəvər, kölgəyə davamlı və rütubətə tələbkardır. Toxum və pöhrələri ilə çoxalır. Dekorativ bitkidir, yaşıllıqlarda istifadə olunur.

Şəkil 66. Hirkan şümşəsi (pırkalı):
meyvəli budağı

İranda Xəzərsahili meşələrdə bitir. Azərbaycanda Talış meşələrində rütubətli sahələrdə, dərələr boyunca, fıstıq

Hirkan şümşəsinin qeydə alındığı ərazilər

meşələrində bitir və kiçik sahələrdə kolluqlar yaradır. Süni əkinləri yoxdur.

İlk dəfə Azərbaycandan təsvir edilmişdir.

GƏRMƏŞOVKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Celastraceae* R.Br.

Fəsiləyə 36 cins, 370 növ daxildir. Bu növlərin çiçəkləri xırdadır, ikicinslidir, kasacağı 4-5 bölümlüdür. Erkəkciyi 4-5 ədəd olub, ləçəklə növbəli yerləşir. Yumurtalıqı üstəndir, 2-5 yuvalıdır. Toxumları yuvalarda tək-tək yerləşir. Fəsilənin geniş yayılmış cinsi gərməşovdur.

GƏRMƏŞOV CİNSİ – *Euonymus* L.

Bu cinsin Avropada, Asiyanın tropik və mülayim iqlim qurşaqlarında, Şimali və Mərkəzi Amerikada 60 növü yayılıb.

Qafqazda yeddi, Azərbaycanda dörd növü təbii olaraq meşə və kolluqların tərkibində bitir. Nadir bitki kimi məxməri gərməşov səciyyəvidir.

Məxməri gərməşov – *E. velutina* Fisch. et Mey.

Boyu 4 metrə çatan çox-gövdəli koldur. Zoğları azacıq dördkünc və ya dəyirmidir, qabığı məxməri tükcüklüdür. Yarpaqları uzunsov ellipsvari və ya tərsinə yumurtavaridir, kənarları xırda-dişlidir. Çiçəkləri çətirdə toplaşmış, çiçək saplağı qısa və məxməri tükcüklüdür. May-iyun aylarında çiçəkləyir, meyvəsi avqust ayında yetişir. Toxumu yumurtavari olub, üstü narıncı rəngli qabıqla örtülüdür. Toxumla çoxalır. Çiçəkləri kəskin və güclü ətirə malikdir. Qoxuladıq-

Şəkil 67. Məxməri gərməşov

Məxməri gərməşovun qeydə alındığı ərazilər

da başağrısı verir. Cənubi Qafqazın şərqində və dağlıq Türkmənistanı, Şimali İranda yayılıb.

Azərbaycanda Kür-Araz düzənliyində, Kiçik Qafqazda, Lənkəran düzənliyindən başlayaraq orta dağ qurşağına qədər olan meşələrdə və kolluqların tərkibində bitir. Dekorativ bitkidir.

İlk dəfə Azərbaycandan, Talışdan təsvir edilib.

Gərməşov ağacının cavan zoğları və düz dirək gövdəsi qədim zamanlardan çəlik, qamçı sapı, samı və s. hazırlamaq üçün müntəzəm istismar olunmuşdur.

Qorunması və artırılması istiqamətində heç bir tədbir görülməyib.

Onun qorumaq və artırılması üçün müvafiq tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilməsi vacibdir.

STAFULAKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Staphyleaceae Lindl.*

Stafullaya *noxudlu kol, minaçiçək və ya çonçulu da* deyilir. Qışda yarpaqlarını tökən ağac və ya koldur. Yarpaqları mürəkkəb təklələkvəri olub, qarşı-qarşıya düzüləndir, kənarları xırda mişardışlidir. Bir yarpaq saplağında 3-7 yarpaqcıq olur. Çiçəkləri uzunsov süpürgələrdə toplaşmışdır.

STAFULA CİNSİ – *Staphylea L.*

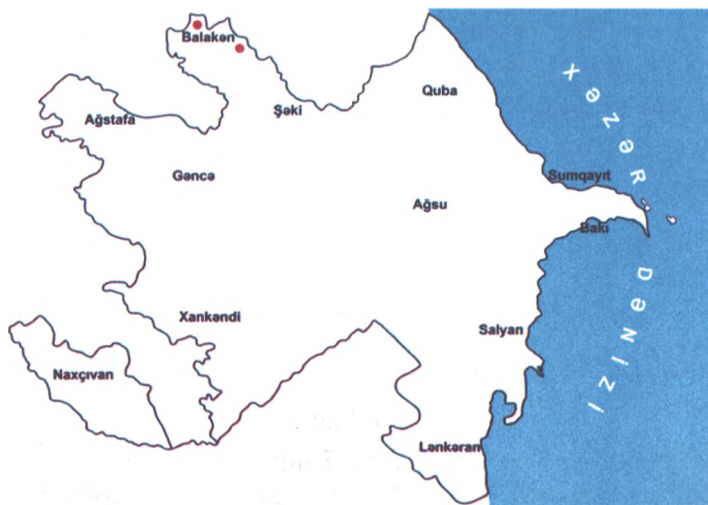
Çiçəkləri budaqlarının qoltuğunda və ya uclarında yerləşməklə süpürgələrdə və ya salxımlarda toplaşmış olur, ikicinslidir, beşbölümlüdür. Kasayarpaqları sərbəst və ya aşağıdan bitişik olur. Ləçəkləri sərbəstdir. Erkəkciqləri 5-dir, yumurtalığı 2-3 yuvalıdır, hər yuvada bir və ya bir neçə noxudabənzər toxum olur. Cinsin aşağıdakı iki növü səciyyəvidir.

Kolxida stafulası – *S. colchica* Stev.

Boyu 5 m-ə çatan ağac və ya koldur. Birillik zoğları yaşıl rənglidir. Yarpaqları uzunsov yumurtavari və ya ellipsvaridir, ucdan sivridir. Qaidə hissədən dəyirmi və ya geniş pazvaridir, kənarı xırda mişardışlıdır. Yarpağı alt üzdən əsas damarları boyunca seyrək tükcüklüdür, uzunluğu 7-13 sm, eni 4-6,5 sm, qısa saplaqlıdır. Çiçəkləri düz dayanan və ya əyilən süpürgəvari çiçək qrupunda yerləşir. Kasayarpağı və ağ ləçəkləri 12-14 (15) sm uzunluğundadır. Dışıcıyi ləçəyindən az uzundur.

Şəkil 68. Kolxida stafulası:
meyvəli budağı

Kolxida stafulasının qeydə alındığı ərazilər

May ayında çiçəkləyir və meyvəsi iyul ayında yetişir. Çoxlu növ müxtəlifliyi və formaları vardır.

Kolxida stafulası “Azərbaycan florası”na İ.S.Cəfərov və K.S.Əsədov tərəfindən daxil edilmişdir. (Bot. jur. c. 60 1975-ci il). Bu növ Balakən rayonu ərazisində Quruçay hövzəsində “Conculi taxta” adlanan yerdə dəniz səviyyəsindən 500-1000 m yüksəklikdə palıd-fıstıq meşələrinin tərkibində qeydə alınıb.

Meyvəsi şarvari qovulca içərisində yerləşir və yetişdikdə tərpədilərkən səs salır. Çox möhkəm sərt qabıqla örtülüdür. On-
dan bəzən təsbeh hazırlanır və odur ki, bəzən *təsbeh ağacı* da (Qax rayonunda) deyilir.

Dekorativ bitkidir, yaşıllıqlarda geniş istifadə olunması məsləhətdir.

AĞCAQAYINKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Aceraceae Juss.*

Qışda yarpaqlarını tökən ağac və ya koldur. Yarpaqları barmaqvari dilimli sadə və ya mürəkkəbdir. Çiçəkləri ikicinslidir, 4 və ya 5 üzvlüdür. Çiçək yanlığı ikişərdir, bəzən çiçəkləri tacsız olur. Erkəkciqləri 4-10-dur, yumurtalığı iki yuvalıdır və hər yuva-
da iki yumurtacıq olur. Meyvəsi iki toxumlu və qanadlıdır.

Avropada, Orta Asiyada, Şərqi Asiyada, Mərkəzi və Şimali Amerikada, Zond arxepelaqı adalarında 150 növü yayılıb. Fəsilənin geniş yayılmış cinsi ağcaqayındır.

AĞCAQAYIN CİNSİ – *Acer L.*

Bu cinsin Asiya və Avropada 120 növü məlumdur. Cinsə daxil olan növlər qışda yarpaqlarını tökən ağac və kollardır. Qafqazın təbii florasında 13, Azərbaycanda 7 növü məlumdur. Çiçəkləri 5 üzvlüdür, süpürgədə və qalxancıqda yerləşir, iki cinslidir, çox az hallarda bir cinslidir. (iki evlidir). Erkəkciqləri adətən 8, meyvəsi

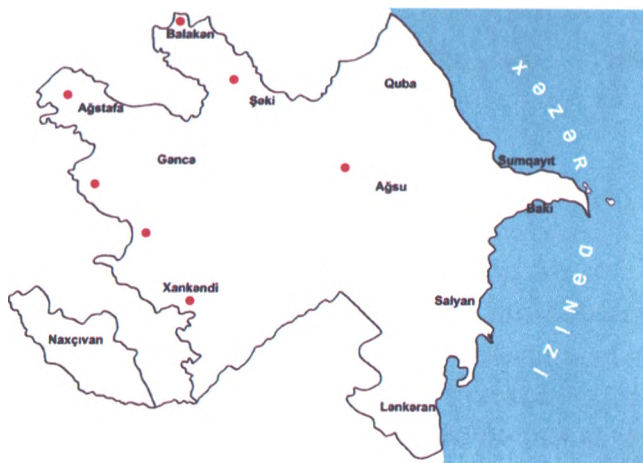
ikiyə bölünmüş-haçaqanadlıdır. Toxumu endospermasızdır. Yarpaqları sadə və ya mürəkkəbdir, nektarlı bitkilərdir. Təsərrüfat üçün aşağıdakı növləri daha maraqlıdır.

Trautfetter ağcaqayını – *A. traytvetteri* Medv.

Boyu 20 m, gövdəsinin diametri 120 sm olan, geniş çətirli ağacdır. Cavan zoqları çılpaq, parlaq olub, qonur və ya qırmızımtıl-qonur rəngdədir. Üstü dairəvi və ya uzunsov xallarla örtülüdür. Yarpaqları çox da dərin olmayan 5 dilimlidir. Kənarları xırda mişarvaridir. Uzunluğu 9-14 sm, eni 11-16 sm olur. Çiçəkləri ağımtıl-yaşıl rənglidir. Meyvəsi qanadlıdır, qanadları paralel (nalvari) yerləşməklə bəzən uc-

Şəkil 69. Trautfetter ağcaqayını: toxumlu budağı

Trautfetter ağcaqayının qeydə alındığı ərazilər

ları bir-birinə toxunur. May-iyun aylarında çiçəkləyir, sentyabr ayında meyvəsi (toxumu) yetişir. Toxum və kök pöhrələrilə çoxalır. Gövdəsindən alınan şirədə 3% şəkər vardır. Nektarlı bitkidir.

Əsasən Qafqazda yayılıb. Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazda dəniz səviyyəsindən 1700-2400 m yüksəklikdə subalp qurşaqda park şəkilli meşələrin tərkibində bitir. Işıqseven, şaxtaya davamlı bitkidir. Yaşıllaşdırmada tək-tək nüsxələrinə təsadüf edilir. İlk dəfə Qafqazdan təsvir edilib.

Çinaryarpaq ağcaqayın – *A. platanoides* L.

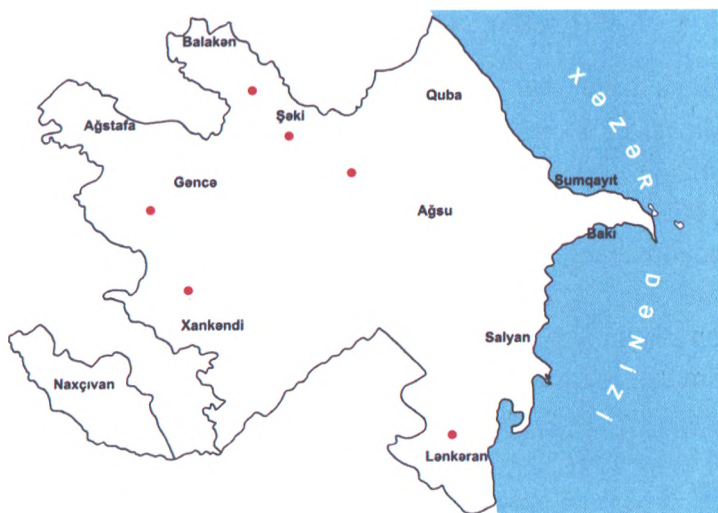

Şəkil 70. Çinaryarpaq ağcaqayını:
toxumlu budağı

Bu növə bəzən *Sivriyarpaq ağcaqayın* da deyilir.

Boyu 30 m, gövdəsinin diametri 80 sm olan ucaboylu ağacdır. Uzunsov-yumurtavari sıx çətirlidir, qabığı qonur, boz qaramtıl rənglidir, uzununa dayaz qeyri-bərabər çatlıdır. Cavan budaqları qonur, işıq düşən tərəfdən isə qırmızımtıl qonurdur, hamar və parlaqdır. Tumurcuqları qarşı-qarşıya düzülür, iridir. Pulcuqları qırmızımtıldır. Yarpaqları 5-7 dilimlidir, iridir, 20 sm-ə qədər uzunluğundadır.

Qaidə hissədən ürəkvari və ya geniş pazvaridir. Alt dilimləri qısa, uc dilimləri isə nisbətən uzun və sivridir. Yarpaqları üstdən tünd yaşıl və tüküksüzdür, altdan açıq yaşıl və damarlar boyu sıx tüküklüdür. Yarpaq saplağı 15 sm-ə qədərdir. Çiçək qrupu budağın ucunda süpürgədə yerləşir və toxum yetişdikcə tədricən aşağıya

Çınaryarpaq ağcaqayının qeydə alındığı ərazilər

doğru əyilir. Yarpaqlama ilə birgə çiçəkləyir. Kasayarpağı 5-dir, ucu kütdür, ləçəkləri 5-dir və dırnaq şəklindədir. Yumurtalığı bir sütunvari olub, yana əyilmiş iki ağızcıqdan ibarətdir.

Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazda, Lənkəranda aşağı dağ qurşağından başlamış subalp qurşağa qədər enliyarpaqlı meşələrin tərkibində qarışıq halda bitir.

Mədəni halda qədimdən əkilib becərilir. Bir çox yaşayış məntəqələrində yaşıllıqlarda istifadə edilir.

MURDARÇAKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Rhamnaceae* Juss.

Bu fəsiləyə daxil olan bitkilər ağac və kollardır. Fəsilənin ən geniş yayılanı qaratikan, innab, murdəşər və murdarça cinsləridir. Murdarça fəsiləsinə 50-dən artıq cins və 500-dən artıq növ daxildir. Buraya daxil olan növlərin çoxu tropik, subtropik və qismən də mülayim iqlim zonalarında yayılmışdır. Qafqazda və Azərbaycanda 4 cinsin nümayəndələri təbii halda meşə və kolluqlarda bitir.

MÜRDƏŞƏR CİNSİ – *Frangula Hill.*

Boyu 6-8 m olan, gövdəsi bozumontul qabıqlı ağac və koldur.

Çiçəkləri ikicinslidir, beş üzvlüdür, yarpaq qoltuğunda koma şəklində və ya çətirvari çiçək qrupunda yerləşir. Kasacığı zəngvavidir, ətirlidir, ləçəkləri qısa və enlidir. Yumurtalığı üç yuvalıdır, sütuncuğu bəsitdir. Meyvəsi şirəlidir, çəyirdək-meyvəyə oxşardır. Toxumu nizəvaridir, qığırdaqvari buruncuqludur. Hər meyvədə zəif birləşmiş 3 çəyirdəyi vardır.

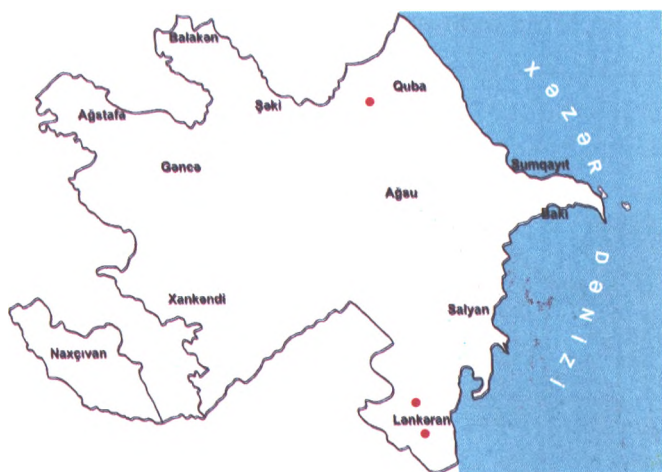
Subtropik iqlimli ölkələrdə 50 növü bitir. Qafqazda və Azərbaycanı iki növü təbii halda meşələrdə və ya kolluqların tərkibində bitir.

İriyarpaq kövrək mürdəşər – *F. grandiflora* (*Fisch. et Mey.*) *Crub.*

Alçaq boylu ağac və ya koldur. Qabığı tünd bozumontul rənglidir, zoğları yaşıl məxməridir. Yarpaqları bəzən 22 sm uzunluğunda və 10 sm enində olur. Yarpaqları zərifdir, qışda töküləndir. Meyvəsi qırmızı rənglidir, yumru kürəşəkillidir. Hər meyvədə qəhvəyi

Şəkil 71. İriyarpaq kövrək mürdəşər

İriyarpaq kövrək mürdəşərin qeydə alındığı ərazilər

rəngdə 8 ədəd çəyirdək olur. İranda və Qafqazda meşələrdə bitir. İlk dəfə Talışdan təsvir edilib.

Böyük Qafqazda Qubada, Qusarda Aşağı Qələnkur kənd, Lənkəranda Girdəni kəndi ətrafı, Lerikdə Siovan kəndi ətrafı yayılmışdır.

ÜZÜMKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Vitaceae Juss.*

Sarmaşan ağacdır, yarpaqları növbəli düzülmüşdür, formaca çox müxtəlifdir. Meyvəsi şirəli və lətlidir, giləmeyvədir. Bu fəsiləyə 12 cins daxildir. Təsərrüfat əhəmiyyətinə görə üzüm cinsi daha qiymətlidir.

ÜZÜM CİNSİ – *Vitis L.*

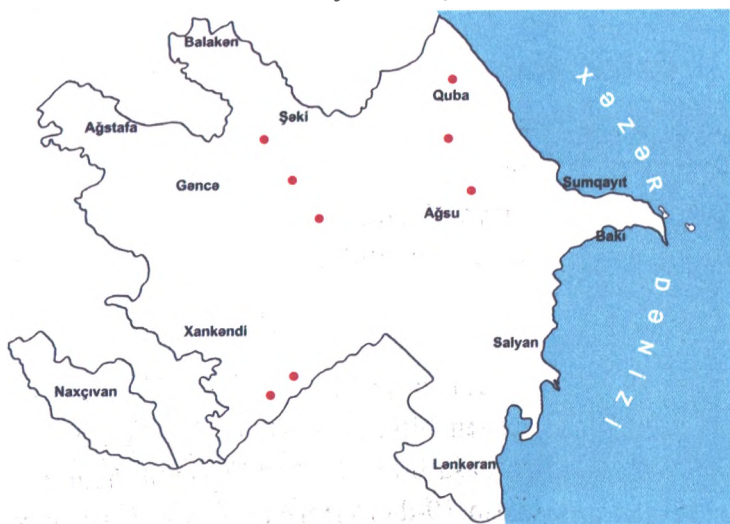
İki və ya bir evli, sarmaşan, işıqsevən, torpağa tələbkar, istisevən bitkidir. Zoğları buğumludur, əsas gövdənin və zoğun sarmaşa bilməsini təmin etmək üçün uc hissədə bığcıqları olur. Cinsə 30-dan artıq növ daxildir. Bir çox mədəni sortları vardır. Təbii halda geniş yayılanı meşə üzümü növüdür.

Meşə üzümü – *V. silvestris* C.C.Gmel.

Şəkil 72. Meşə üzümü:
meyvəli budağı

Sarmaşan bitkidir, gövdəsinin qabığı tünd bozuntuludur. Yarpaqları sadə, növbəli düzölmüşdür, kənarları dayaz və ya dərin girintili-çıxıntılıdır, qeyri-bərabər iti dişlidir. Çiçəkləri ikievlidir, salxımda yerləşir, may ayında çiçəkləyir, meyvəsi sentyabr ayında yetişir. Giləmeyvəsində 2-3 ədəd toxum olur. Yetişmiş meyvəsi qaramtıldır. Tamı şirindir və ya turşməzədir. Meyvəsindən sirkə, şirə, şərab hazırlanır və ya təzə halda yeyilir. Avropada, Kiçik Asiyada, İranda, Krımda, Orta Asiyada meşələrdə bitir.

Meşə üzümü qeydə alındığı ərazilər

Azərbaycanda Samur-Şabran düzənliyində, Alazan-Əyriçay vadisində Kür-Araz ovalığında, Böyük və Kiçik Qafqazın orta dağ qurşağına kimi meşələrdə və kolluqların tərkibində başqa ağaclara sarmaşan halda təsadüf edilir. İlk dəfə Almaniyadan təsvir edilib. Olduqca dekorativ bitkidir, üfqi və şaquli yaşıllaşdırmada istifadə edilir.

CÖKƏKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Tiliaceae Juss.*

Bu fəsilə 45 cinsi və 700 növü özündə birləşdirir. Fəsilənin nümayəndələri ağac, kol, yarımkol və ot bitkiləridir. Ən geniş yayılan və təsərrüfat əhəmiyyətli cökə cinsidir.

CÖKƏ CİNSİ – *Tilia L.*

Cinsə daxil olan növlər uzunömürlü, qışda yarpağını tökən, iri gövdəli dekorativ ağacdır. Yarpaqları qaidə hissədən ürəkvari olub, barmaqvari damarlıdır. Çiçəkləri iridir, yumurtalıq beşyuvalıdır. Lakin toxumları tək-tək və çox az hallarda 2-3 ədədi bir yerdə olmaqla inkişaf edir. Çiçək saplağı haçalıdır, çiçək yanlığından əmələ gələn qanadları vardır. Meyvəsi tək toxumlu fındıqcadır. İyun-iyul aylarında çiçəkləyir, toxumu avqust-sentyabr aylarında yetişir.

Cökə cinsinin 45 növü məlumdur, Bu növlərdən Qafqazda 5 növ, Azərbaycanda 4 növü bitir. Nadir bitki kimi xırdayarpaq cökə daha maraqlıdır.

Xırdayarpaq cökə – *T. cordata Mill.*

Bu növə bəzən *ürəkyparpaq* cökə də deyilir. Boyu 27-30 m-ə, diametri 60 sm-ə çatan, düz dirək gövdəsi vardır. Açıqlıqda bitən nüsxələrin çox dekorativ görkəmi vardır. Cavan ağaclarda qabıqaltı floema toxumaları sıx birləşir, yaşlı ağaclarda isə floema tə-

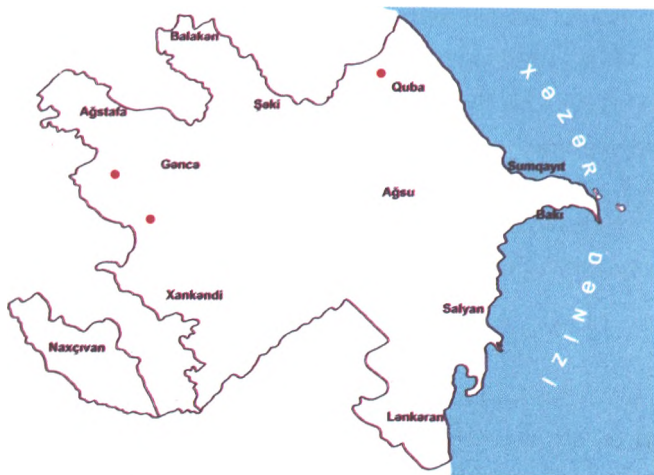

Şəkil 73. Xirdayarpaq cökə:

1. çiçəkli budağı; 2. çiçəkləri müxtəlif vəziyyətdə; 3. dişiciyi; 4-5. yumurtalığın uzununa və eninə kəsiyi; 6. meyvə; 7. meyvənin uzununa kəsiyi; 8. toxumun uzununa kəsiyi; 9. yarpaq tumurcuğu budağı; 10. cücərti

bəqəsi siyrim şəklində asanlıqla soyulur.

Yarpaqları çətirdə sıx yerləşir, ovalşəkillidir, uzunluğu 3-8 sm, yarpaq saplağı 2-6 sm olur. May-iyun aylarında çiçəkləyir və çiçəkləmə dövrü 12 gün davam edir. Çiçəkləri 5-9 (11) ədədi bir yerdə yarımçətirvari qrupda yerləşir. Çiçək saplağı və çiçək yanlığı açıq yaşıl rəngdədir. Erkəkciqləri 20-30 ədəd sərbəst, bəzən də bitişik koma halındadır. Hər erkəkcikdə 2 tozcuq olur. Dişicikləri 5 yuvalı yumur-

Xirdayarpaq cökənin qeydə alındığı ərazilər

talıqdan ibarət olub, tüküklə sıx örtülüdür. Hər yuvada 2 yumurtacıq vardır. Payızda toxumları yetişir, hər yuvada 1-2 toxum olur.

Xırdayarpaq cökə şaxtaya və kölgəyə davamlıdır. Ala-Tau dağlarında, Altayda, Krımda və Qafqazda dəniz səviyyəsindən 1800-2000 m yüksəkliyə kimi olan meşələrdə bitir.

Əsasən toxumla çoxalır, toxumu uzunmüddətli stratifikasiya (5 aya yaxın $+3$ - $+5^{\circ}\text{C}$ temperaturda) tələb edir. Stratifikasiya olunmamış toxumları yazda səpildikdə bir ildən sonra cücərir. Bu növ uzunömürlüdür, 300-400 ilə kimi yaşayır və 25 m boya, 200 sm diametrə çatır. Yaxşı işlənir və siyrilir. Faner, kəsmə və dülgərlik işlərində, çertyoj taxtası, mebel, çərçivə, oyma qablar, pəncərə-qapı düzəldilməsində istifadə edilir.

Arı pətəkləri 1 ha cökə meşəsindən çiçək dövründə 1000 kq bal götürür. Yarpaqları və cavan zoğları heyvandarlıqda yaxşı yemdir.

Şəhərin əlverişsiz mühitinə davamlıdır. Budamanı yaxşı qəbul edir. Yaşıllaşdırmada və canlı çəpər düzəldilməsində geniş istifadə edilməlidir. Geniş ərazidə bitməsinə baxmayaraq, Azərbaycan üçün nadir bitkidir.

İYDƏKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Elaeagnaceae* Juss.

Fəsiləyə 3 cins və 55-ə yaxın növ daxildir. Əsasən Avropada, Asiyada və Şimali Amerikada yayılmışdır. Həmişəyaşıl və ya yarpağını tökən ağac və ya koldur. Qalxanvari pulcuğu və ulduzvari tüküklü olması ilə səciyyəvidir. Yarpaqları növbəli və ya qarşı-qarşıya düzülmüşdür, sadədir və tam kənarlıdır. İydə fəsiləsinə aid olan bütün növlərin köklərində azot toplayan bakteriya vardır ki, bu da torpağın yaxşılaşmasına və zənginləşməsinə şərait yaradır. Fəsiləyə iydə və çaytikanı cinsləri daxildir.

Daryarpaq iydə – *E. angustifolia* L.

Şəkil 74. *Daryarpaq iydə*:
meyvəli və yarpaqlı budağı

Boyu 12 m-ə, diametri 60 sm-ə çatan ağac və ya koldur. Yarpaqları gümüşü rəngli tükcüklərlə örtülüdür. Gövdəsinin qabığı tünd darçını, cavan budaqları isə açıq sarı-darçınıdır. Gövdəsi seyrək tikanlıdır. Çiçəkləri kiçik zəngvari olub, iki cinslidir, xaricdən gümüşü, daxildən sarımtıl rənglidir. May ayında çiçəkləyir. Çiçəkləri xoşagələn ətrə malikdir. Çiçəkləmə dövrü 10-12 gün davam edir və ətraf sahəyə gözəl ətir saçır. Meyvəsi sentyabr ayında yetişir. İydə ağacı qaza və tüstüyə davamlıdır. Sənaye mərkəzlərinin yaşıllaşdırılmasında geniş istifadə olunmalıdır.

Daryarpaq iydənin qeydə alındığı ərazilər

NARKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Punicaceae* Moran.

Bu fəsiləyə Azərbaycanda geniş yayılmış və yabanı halda təsadüf edilən bir cins daxildir.

NAR CİNSİ – *Punica* L.

Nar cinsinə iki növ daxildir. Onlardan ancaq biri (adi nar) Azərbaycanda geniş yayılmışdır.

Adi nar – *P. granatum* L.

Hündürlüyü 3-5 m olan, qışda yarpağını tökən kol və ya kiçik ağacdır, budaqları bəzən tikanlı, yarpaqları uzunsov, xırda, neştərvari, üstdən parıldayan və yaşıl rənglidir. Çiçəkləri tək-tək olub, iridir, əsasən iyun ayında, bəzən iyulda açır. Ləçəkləri qırmızıdır. Meyvələri 100 qramdan 500 (mədəni sortlarda) qrama kimi ağırlığında olur.

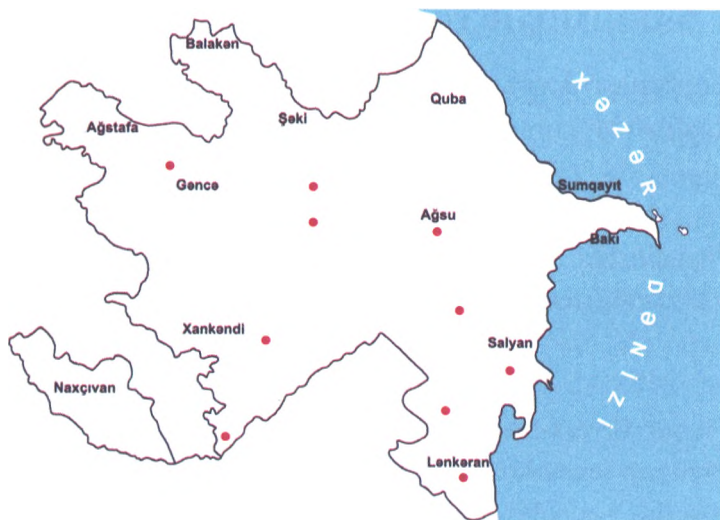
Narın çox ləçəkli, müxtəlif rəngli sədbər formaları mövcuddur.

Adi nar təbii halda Alazan-Əyriçay vadisində, Kür-Araz ovalığında, Lənkəran-Astara düzənliyində kolluqların tərkibində bitir.

Azərbaycanda olan narın çoxsaylı sortları Mil, Muğan, Şirvan, Qarabağ bölgələrində becərilir.

Şəkil 75. *Adi nar*

Adi narın qeydə alındığı ərazilər

Adi nar təbii halda Kiçik və Otra Asiyada, Dağıstanda, Şərqi və Cənubi Zaqafqaziyada yayılmışdır. Nar meyvələrinədən təzə halda, həm də emal edilmiş şəkildə istifadə edilir. Cır meyvələrindən lumu cövhəri alınır, meyvə qabığına aşı maddəsi - tanin vardır. Bitkinin sədbər çiçəkli formalarından yaşıllıqlarda istifadə edilir.

DAŞ SARMAŞIĞIKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Araliaceae* Juss.

Fəsiləyə 60 cins 450 növ daxildir. Bu növlər əsasən tropik iqlim qurşağında yayılıb. Azərbaycanda daş sarmaşığı cinsinin 2 növü bitir.

DAŞ SARMAŞIĞI CİNSİ – *Hedera* L.

Bu cinsin Azərbaycanda 2 növü təbii halda meşələrdə bitir.

Adi daş sarmaşığı – *H. helix* L.

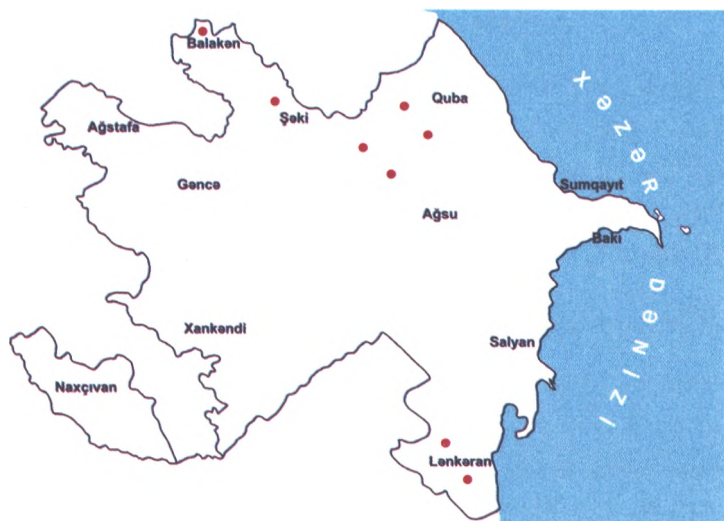
Həmişəyaşıl sarmaşan bitkidir. Boyu bəzən 25 sm-ə çatır, ağaclara, qayalara dırmaşır, yer səthinə sərilir və yaşıllı örtük təşkil edir. Bəzən ağaclara sarmaşaraq çuxaya bənzər örtük yaradır. Yarpaqları qalın dərivaridir. Azərbaycanda üfükü yaşıllaşdırmada istifadə olunur. Təbii halda Qərbi Avropada meşələrdə bitir.

Pastuxov daş sarmaşanı – *H. pastuchovii* Woronow.

Boyu 30-35 m-ə çatan, dırmaşan və ya sarmaşan bitkidir. Yarpaqları dərivari, üstdən parlaq yaşıllı və çılpaqdır, altından açıq yaşıllı və ulduzvari tükcüklüdür. Yarpaqları formaca çox müxtəlifdir, yerə sərilən budaqlarda ovalvari yumurtavari olub, tam kənarlıdır. Uca budaqlarda isə uzunsov yumurtavaridir. Çiçəkləri kürəvari çətirdə yerləşir, hər çətirdə 20-yə qədər çiçək olur. Meyvəsi

Şəkil 76. Pastuxov daş sarmaşığı

Pastuxov daş sarmaşanının qeydə alındığı ərazilər

lətlidir, qaradır. Avqust ayında çiçəkləməyə başlayır, meyvəsi dekabr ayında yetişir. Şimali İranda, Azərbaycanda meşələrdə geniş yayılıb. İlk dəfə Azərbaycanda, Qusardan təsvir edilib.

ERİKAKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Ericaceaea Juss.*

Bu fəsiləyə əsasən kiçik ağaclar və kollar daxildir. Yarpaqları sadə və növbəli düzülmüşdür, tamkənarlı, möhkəm yaxud dərivaridir. Çiçəkləri tək-tək, iri, yaxud kiçik olur, əsasən budağın ucunda və yarpaq qoltuğunda qalxanvari və ya salxımvari çiçək qrupunda toplaşır, ikicinslidir. Çiçəkyanlığı ikicinslidir. Çiçəkyanlığı ikiqatdır, 4-5 üzvlüdür, kasa yarpaqları dişlidir. Tacı birləşmişdir, erkəkcikləri 8-10 ədəddir. Meyvəsi qutucuq, giləmeyvə yaxud çəyirdəkdir. Toxumları kiçikdir. Fəsiləyə daxil olan bitkilər əsasən həmişəyaşıl, istisevən, nisbətən quraqlığa davamlı və torpağa az tələbkardır. Fəsiləyə 3000-ə yaxın növ daxildir, əksər ökələrdə fəsilənin nümayəndələrinə təsadüf edilir.

RODODENDRON CİNSİ – *Rhododendron L.*

Bu cins *azaliya* və ya *xanıməli* də adlanır.

İri, yaxud kiçik kollardır. Bəzi növləri qışda yarpaqlarını tökür, əsasən isə həmişəyaşıldır. Yarpaqları çoxillik, ikillik və birillik olub, növbəli düzülmüşdür, ellipsvari-neştərvavidir. Çiçəkləri 5 üzvlüdür, erkəkcikləri 10-dur, çiçəkləri ağ rəngdən, sarı, çəhrayı, bənövşəyiə kimi müxtəlif rənglərdə olur. Meyvələri 5 yuvalı qutucuqdur, çoxlu toxumları olur, toxumları zəhərlidir.

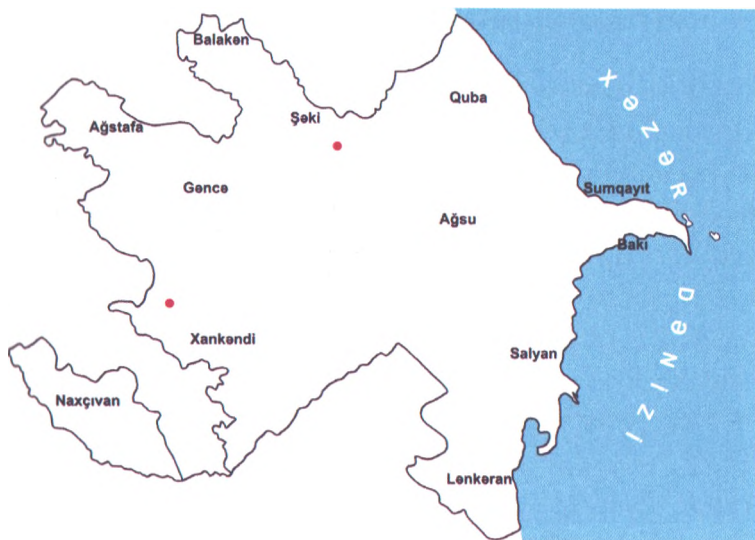
Cinsə Şimal Yarımkürəsinin mülayim iqlim zonalarında və Şərqi Asiyada yayılmış 400-dən artıq növ və çoxlu təbii hibridlər daxildir. Azərbaycanda iki növü daha geniş yayılmışdır.

Qafqaz rododendronu – *R. caucasicum* Pall.

Hündürlüyü 1,5 m olan koldur. Yarpaqları dairəvi, neştərvari, 3-10 sm uzunluğundadır, ucları itidir, kənarları aşağıya doğru əyilmişdir. Çiçəkləri sarı rəngdədir, 7-10 sm uzunluğunda salxımlarda toplaşır. Erkəkcikləri 10-dur. May ayında çiçəkləyir,

Şəkil 77. Qafqaz rododendronu və ya xanıməli:
çiçəkli və yarpaqlı budağı

Qafqaz rododendronunun qeydə alındığı ərazilər

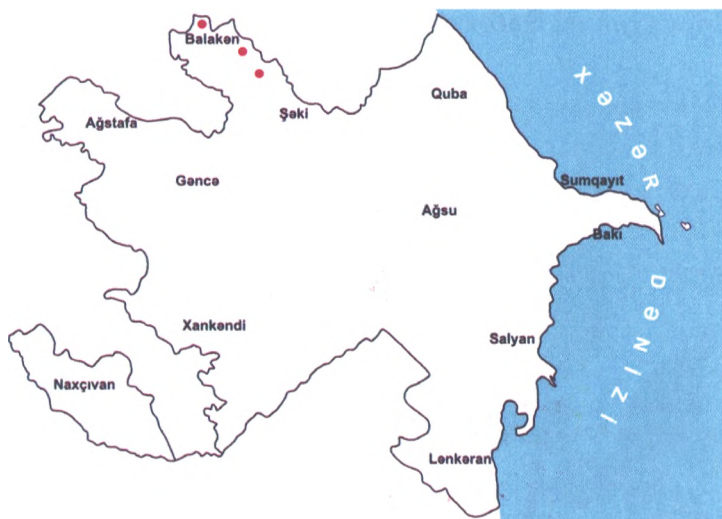
meyvə qutucuğu tükcüklüdür, uzunluğu 3 sm-ə kimidir. Təbii halda Qafqazda yayılmışdır. Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazda təsadüf edilir.

Sarı Xanıməli - *Rhododendron luteum Sweet*

Şəkil 78. Sarı xanıməli

Boyu 2 m-ə çatan koldur. Yarpaqları tərsinə yumurtavari 12 sm-ə kimi uzunluğundadır. qışda töküləndir. Çiçəkləri qalxanvari çətirdə yerləşir, ləçəkləri sarı rənglidir, ətirlidir. Ekoloji şəraitdən asılı olaraq aprel-may və iyun ayla-

Sarı Xanıməlinin qeydə alındığı ərazilər

rında çiçəkləyir. Meyvəsi (toxumu) iyun-avqust aylarında yetişir.

Subalp qurşaqda seyrək meşə və kolluqlarda bitir. Efir yağlı dərman bitkisidir, zəhərlidir, eyni zamanda dekorativdir. Əsasən Balakən rayonunda Katexçay vadisində və Zaqatala rayonunda subalp qurşağında seyrək meşə və kolluqlarda bitir.

Çətin ekoloji şəraitdə bitir və təbii bərpası getmir. Nadir bitki kimi qorunması, mal-qara otarılması və kəsilib yandırılması qarşısı alınmalıdır.

EBENAKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Ebenaceae* *Guerke*.

Fəsiləyə qışda yarpaqlarını tökən ağac və kol bitkiləri daxildir. Onların nümayəndələrindən biri Xurmadır.

XURMA CİNSİ – *Diospyros* *L.*

Bu cinsə daxil olan növlərdən biri Qafqaz xurması Azərbaycanda təbii halda yayılmışdır və çox dekorativ bitkidir.

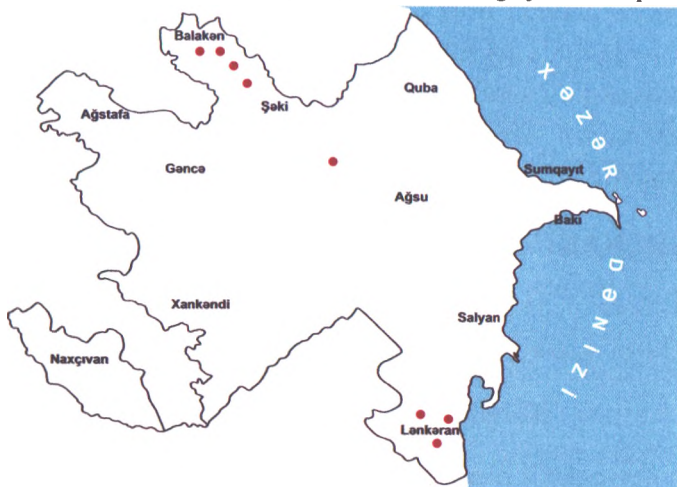
Qafqaz xurması – *D. lotus* L.

Şəkil 79. Qafqaz xurması:
meyvəli və yarpaqlı budağı

Buna bəzən *adi xurma* da deyilir. 20 m hündürlüyündə, qışda yarpaqlarını tökən ağacdır, çətiri kürəvari, yaxud piramida formalıdır. Yarpaqları gödək, yoğun və sıx tükcüklü saplaqda olub, uzunsov, yaxud enli ellipsvaridir. Payızda yarpağı rəngini dəyişmədən tökülür.

Çiçəkləri tək-tək, yaxud 2-3 ədədi birlikdə budaqlarda oturur, iyun ayında sarımtıl-qırmızı, ilk baxışda nəzərəcərpəmayan çiçəkləri açılır. Bitki ikievlidir. Oktyabr ayında meyvələri yetişir. Meyvələri kürəvari olub, əvvəl yaşıl, sonra narıncı, tam yetişdikdə isə göyümtül-qara rəng

Qafqaz xurmasının qeydə alındığı ərazilər

alır, ətirlidir, üstü boz mum qatı ilə örtülü olur. Hər meyvədə ay-para şəkilli 2-8 ədəd toxum olur.

Adi xurma əsasən Cənubi Qafqazda, Dağıstanda və Orta Asiyada yayılmışdır. Azərbaycanda Lənkəran-Astara və Böyük Qafqazda dağətəyi meşə massivlərində, çay vadilərində, tala kənarlarında, dağ yamaclarında bitir. Mədəni xurma sortları üçün ən yaxşı calaqltıdır. Nadir bitkidir, mövcud meşələrini qorumaq və süni halda daha geniş ərazilərdə becərmək lazımdır.

JASMIN CİNSİ – *Jasminum L.*

Kasacığı zəngvari və ya qıfvaridir, 4-9 dişlidir. Yumurtalığı 2 yuvalıdır, sütuncuğu sapvaridir. Erkəkciyi 2 olub, qısa sapvaridir. Meyvəsi ikişər giləmeyvədir, iki və ya bir toxumludur. Həmişəyaşıl və ya yarpağını tökən koldur. Çiçəkləri tək-tək və ya zoğun ucunda süpürgəvari çiçək qrupunda yerləşir. Asiyanın və Avstraliyanın tropik və subtropik iqlimli zonasında yayılmış 200 növü məlumdur. Qafqazda və Azərbaycanda iki növü bitir.

Həqiqi jasmin – *J. officinale L.*

Bu növə bəzən *dərman jasmin* də deyilir. Yarımyaşıl sürünən koldur. Yarpaqları mürək-kəbdir, 5-7 yarpaqcıqdan ibarətdir, yarpaqcıqları uzunsov lansetvaridir. Çiçək tacı ağdır, ətirlidir, uzun çiçək saplağında yerləşir, giləmeyvəsi qaradır.

Şəkil 80. Həqiqi jasmin

Həqiqi jasmninin qeydə alındığı ərazilər

May-iyun aylarında çiçəkləyir, meyvəsi avqust-sentyabr aylarında yetişir. Avropada, Aralıq dənizi sahili ölkələrində, İranda, Kiçik Asiyada, Balkanda, Himalay dağlarında yayılıb. Qafqazda və Azərbaycanda bitir. Lənkəranda düzəndən başlamış, aşağı dağ qurşağına kimi meşələrdə, kolluqlarda, meşə talalarında təsadüf edir. Dekorativ bitki kimi bağlarda və parklarda becərilir. İlk dəfə Avropadan təsvir edilib.

BAŞINAĞACIKİMİLƏR FƏSİLƏSİ – *Viburnaceae* Rafin.

Bu fəsiləyə aşağıdakı cins və növlər daxildir.

BAŞINAĞACI CİNSİ – *Viburnum* L.

Yarpağını tökən və ya həmişəyaşıl ağac və ya koldur. Yarpaqları sadə, kənarları mişardişlidir və ya barmaqvari dərin dilimlidir. Çiçəkləri sadə və ya mürəkkəb olub, qalxanvari çətirdə və ya süpürgədə yerləşir. Çiçəkləri ağ və ya çəhrayıdır. Meyvəsi şirəlidir, çəyirdəkvaridir, bir çəyirdəyi olur. Yazın sonunda çiçəkləyir, meyvəsi payızda yetişir. Əsasən aşağıdakı 3 növü təsərrüfat əhəmiyyətinə malikdir və geniş arealda yayılıb.

Adi başınağacı – *V. opulus* L.

Buna bəzən, *qırmızı* və ya *şaqqıldaq* başınağacıda deyilir. Boyu 4-6 m olan kol və ya ağacdır. Gövdəsi bozumtul rəngli, uzununa çatlı qabıqla örtülüdür. Yarpaqları üç dərin barmaqvari oyuqludur, kənarları qeyri-bərabər mişardışlidir. Yarpağı çılpacdır, alt üzdən seyrək tükcüklüdür, yaşıl rənglidir, payızda yarpaqlar sarımtıl, qırmızımtıl və ya alabəzək rəngə boyanır. Çiçəkləri ətirlidir, çətirvari qalxancıqda yerləşir. May ayında çiçəkləyir. Meyvəsi giləmeyvəyə bənzər çəyirdəkdir, tamı acıdır, sentyabr ayında yetişir.

Şəkil 81. Adi başınağacı:
meyvəli budağı

Adi başınağacının qeydə alındığı ərazilər

Toxumu (çəyirdəyi) iridir. Qırımsızdır. 1000 ədədi 80 q ağırlığındadır.

Adi başınağacı geniş areala malikdir, meşə zonasının əksəriyyətində, hətta şimalda - tundrada təsadüf edilir. Cənub sərhədi Kırım və Qafqaz hesab edilir. Azərbaycanda meşə ilə örtülü sahələrdə çay vadilərində, göl kənarlarında, dərələr boyunca yayılmışdır. Dekorativ və nektarlı bitkidir. Təəssüflər olsun ki, yaşıllaşdırmada az istifadə edilir.

TƏKLİFLƏR

1. Qırmızı kitab (2013) nəşr olunub, lakin kitabxanalarda yoxdur. Ondan istifadə etmək üçün kitabı axtarmalı olursan. Bizə belə gəlir ki, “Qırmızı kitab” satışda qoyulmalıdır (münasib qiymətlə) və geniş tətbiq edilməlidir. Orada əks olunan bitkilərə dair bukletlər buraxılmalı, orta və ali məktəblərdə yayılmalı və əhali arasında geniş tətbiq edilməlidir.
2. Müxtəlif rayonlarda nadir bitkiləri artırmaq məqsədilə tingliklər yaradılmalı, mövcud tingliklərdə isə nadir bitkilər şöbəsi olmalıdır. Tinglikdə becərilən fidanlar meşə əkini fondunda daimi yerə əkilməlidir və bu iş ardıcıl olaraq həyata keçirilməlidir.
3. Çalışmaq lazımdır ki, nadir bitkilər fərdi bağlarda da əkilib becərilsin.
4. Müvəqqəti icarəyə verilmiş meşə sahələrində olan açıq talalarda, seyrək meşələrdə nadir bitkilərin əkilməsinə diqqət verilməlidir.
5. Orta və ali məktəblərin həyətyanı sahələrində dendrobağlarda, meşə zolaqlarında və b. yerlərdə ekoloji şəraitə uyğun növlər seçilib əkilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın ağac və kolları I c. 1964, 220 s., III c. 1970, 322 s.
2. Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı kitab”ı, Bakı, 2013, 667 s.
3. Əsədov K.S. Alazan-Əyriçay vadisində dəmirağacı meşəsi. Bakı, “Elm”, 1999, s. 259-261.
4. Əsədov K.S., Mirzəyev O.H., Məmmədov F.M. “Dendrologiya”, 2014, 484 s.
5. Əsədov K.S., Məmmədov F.M. Azərbaycan meşələrinin reliktlə və endem bitkiləri. “Təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi və Təbiətdən istifadə” mövzusunda elmi-praktiki konfransın tezisləri. Bakı, 2003, 44-46 s.
6. Əsədov K.S. “Böyük Qafqazın yabanı meyvə bitkiləri”. Bakı, “Elm”, 1981, 128 s.
7. Talıbov T., Əsədov K., İbrahimov Ə. “Azərbaycan florasının armud (Pyrus L.) növləri. Xəbərlər. c.7, №4, Naxçıvan, 2011, s. 49-59.
8. Qurbanov Elşad. “Ali bitkilərin sistematikası”. Bakı, 2009, 420 s.
9. Mirzəyev O.Z. Azərbaycan florasının tozağacı (Betula L.) növləri. – AMEA Botanika İnstitutunun əsərləri. Bakı, 2006, cild XXVI, s. 110-113.
10. Əsgərov Aydın. “Azərbaycan florasının konspekti”. Bakı, “Elm”, 2011, 204 s.
11. Səfərov İ.S., Əsədov K.S. Azərbaycanın nadir ağac və kolları. Bakı, 1984, 136 s.

RUS DİLİNDƏ

1. Агамиров У.М. Новые древесные породы для озеленения Апшерона.
2. Асадов К.С. Новое местонахождение каштана съедобного в Талыше. Бюл. ГЛ. Бот. Сада м. 1998, с. 36-37.
3. Асадов К.С., Джалилов Г.Г. Новое местонахождение смородины Биберштейна на Большом Кавказе. Баку, 1991, с. 34-36.
4. Асадов К.С., Асадов А.К. Дикорастущие плодовые растения Азербайджана. Баку, 2001, 248 с.
5. Гроссгейм А.А. Флора Кавказа Ленинград, «Наука», 1967, т.7, 594 с.
6. Мирзоев О.Г. *Betula alba* L. Новый вид для флоры Азербайджана Докл. АН, Азерб. т. LIV, №1, 1998, с. 81-82.
7. Мирзоев О.Г., Фаталиев Р.А. – Новый вид березы. – *Betula microlepis* для флоры Азербайджана – Докл. АН. Аз.ССР, т.44, №4, 1988, ст. 64-66.
8. Мирзоев О.Г. – Синузильная структура березовых криволесий в Азербайджане – *Azərbaycan florası bitkilərinin istifadəsi və qorunması* int. əsərləri, Bakı – 1999, s. 262-272.
9. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государства с-Пб., Мир и сеть, 1995, 996 с.
10. Сафаров И.С., Асадов К.С. *Staphula Colchica* Stev. Новые растения для флоры Азербайджана. Бот. жур. т.60. Ленинград, 1975, с. 1769-1770.

Mündəricat

Ön söz	3
ÇILPAQTOXUMLULAR	5
QARAÇÖHRƏKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	5
QARAÇÖHRƏ CİNSİ	5
Giləmeyvə qaraçöhrə	6
ŞAMKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	8
ŞAM CİNSİ	8
Eldar şamı	8
Kox (Qarmaqvari) şam	9
SƏRVKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	11
ARDIC YARIMFƏSİLƏSİ	12
ARDIC CİNSİ	12
Ağriyli ardıc	12
Qırmızı ardıc	13
ACILIQ FƏSİLƏSİ	14
ACILIQ VƏ YA EFEDRA CİNSİ	15
İkisünbülçüklü acılıq	15
Boylu acılıq	16
QULANÇARKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	17
DANAYA CİNSİ	17
Budaqlı danaya	17
QOZKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	19
YALANQOZ CİNSİ	20
Qanadmeyvə yalanqoz	20

BİGƏVƏR CİNSİ	21
Hirkan bigəvəri	22
SÖYÜDKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	23
SÖYÜD CİNSİ	23
Kuznetsov söyüdü	24
Keçi söyüdü	25
QOVAQ CİNSİ	26
Hirkan qovağı.....	27
TOZAĞACIKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	28
TOZAĞACI CİNSİ	29
Radde tozağacı	29
Ağ tozağacı	31
FINDIQKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	33
FINDIQ CİNSİ	33
Ayı findığı	33
QIZILAĞAC CİNSİ	35
Ürəkyarpaq qızılağac	35
CANAVARGİLƏSİ FƏSİLƏSİ	37
Kürd canavargiləsi	37
FISTIQQİMİLƏR FƏSİLƏSİ	38
ŞABALID CİNSİ	38
Adi şabalıd	39
PALID CİNSİ	41
Şabalıdyarpaq palıd.....	42
Uzunsaplaq palıd.....	44
Şərq palıdı	45
Araz palıdı.....	46

QARAĞACKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	48
QARAĞAC CİNSİ	48
Hamar qarağac	49
DAĞDAĞANKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	50
DAĞDAĞAN CİNSİ	50
Qafqaz dağdağanı.....	51
AZAT (NİL) CİNSİ	52
Vələsyarpaq azat (nil)	53
TUTKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	54
ƏNCİR CİNSİ	54
Hirkan ənciri	55
QIRXBUĞUMKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	56
CUZQUN CİNSİ	56
Bakı cuzqunu	57
QAYMAQÇİÇƏYİKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	58
AĞƏSMƏ CİNSİ	58
Üzümyarpaq ağəsmə.....	58
ZİRİNC KİMİLƏR FƏSİLƏSİ	59
ZİRİNC CİNSİ	59
Gürcü zirinci	60
DƏFNƏKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	61
DƏFNƏGİLƏNAR CİNSİ	61
Dərman dəfnəgilənar.....	61
MOTMOTUKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	62
QARAĞAT CİNSİ	63
Şərq qarağatı	63
Bibirşteyn qarağatı	64

MOTMOTU CİNSİ	65
Avropa yaxud, əyri motmotu	66
YAPON GÜLÜKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	67
LEYLƏKOTU CİNSİ	68
Qafqaz leyləkotu	68
DƏMİRƏĞACKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	69
DƏMİRƏĞAC CİNSİ	69
Dəmirəğac	69
ÇİNARKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	71
ÇİNAR CİNSİ	71
Şərq çınarı	72
GÜLÇİÇƏYİKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	73
BADAM CİNSİ	74
Dağ badamı	74
DOVŞANALMASI CİNSİ	75
Qaya dovşanması	76
İTBURNU (DƏRGÜL) CİNSİ	77
Azərbaycan itburnu	78
Karyagin itburnu	79
Nizami dərgülü (itburnu)	80
Zaqatala itburnu	81
Sosnovski itburnu	82
ARMUD CİNSİ	83
Buassye armudu	84
Hirkan armudu	85
Eldar armudu	86
Qrossheym armudu	87
Söyüdyarpaq armud	88

Vsevolod armudu	89
İRQA (ÜVƏZ) CİNSİ	90
Girdəyarpaq irqə (üvəz)	90
ÖLMƏZ KOL (PİROKONTA) CİNSİ	91
Alqırmızı ölməz kol	92
ALBALI CİNSİ	93
Meşə gilası	93
QUŞARMUDU CİNSİ	94
Böyük Qafqaz quşarmudu	95
Yunan quşarmudu	96
Qafqaz (adi) quşarmudu	97
Ağrıovunduran quşarmudu	98
HEYVA CİNSİ	99
Adi heyva	100
YEMİŞAN CİNSİ	101
Qafqaz yemişanı	102
PAXLAÇIÇƏKLİLƏR SIRASI	103
GÜLƏBRİŞİN CİNSİ	104
İpək akasiyası	104
SEZALPİNİYAKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	106
LƏLƏK CİNSİ	107
Xəzər lələyi	107
SUMAQKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	108
PÜSTƏ CİNSİ	108
Saqqız ağacı	109
SUMAQ CİNSİ	110
Aşı sumaqı	110
SARAĞAN CİNSİ	112
Sarağan, vəkə	112

ŞÜMŞƏDKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	113
ŞÜMŞƏD CİNSİ	113
Hirkan şümşədi	114
Kolxida şümşədi.....	115
ŞÜMŞƏKİMİLƏR (PIRKAL) FƏSİLƏSİ	116
ŞÜMŞƏ (PIRKAL) CİNSİ	117
Hirkan şümşəsi	117
GƏRMƏŞOVKİMİLƏR FƏSİLƏSİ.....	118
GƏRMƏŞOV CİNSİ	118
Məxməri gərməşov	119
STAFULAKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	120
STAFULA CİNSİ.....	120
Kolxida stafulası	121
AĞCAQAYINKİMİLƏR FƏSİLƏSİ.....	122
AĞCAQAYIN CİNSİ	122
Trautfetter ağcaqayını	123
Çınaryarpaq ağcaqayın.....	124
MURDARÇAKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	125
MÜRDƏŞƏR CİNSİ	126
İriyarpaq kövrək mürdəşər.....	126
ÜZÜMKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	127
ÜZÜM CİNSİ	127
Meşə üzümü	128
CÖKƏKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	129
CÖKƏ CİNSİ.....	129
Xırdayarpaq cökə.....	129

İYDƏKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	131
Daryarpaq iydə.....	132
NARKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	133
NAR CİNSİ.....	133
Adi nar	133
DAŞ SARMAŞIĞIKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	134
DAŞ SARMAŞIĞI CİNSİ	134
Adi daş sarmaşığı.....	135
Pastuxov daş sarmaşanı.....	135
ERİKAKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	136
RODODENDRON CİNSİ	137
Qafqaz rododendronu.....	137
Sarı xanıməli	138
EBENAKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	139
XURMA CİNSİ	139
Qafqaz xurması	140
JASMIN CİNSİ.....	141
Həqiqi jasmin	141
BAŞINAĞACIKİMİLƏR FƏSİLƏSİ	142
BAŞINAĞACI CİNSİ	142
Adi başınağacı.....	143
Təkliflər.....	145
Ədəbiyyat.....	146

b.ü.e.d **Əsədov Kərəm Sadıx oğlu**
b.ü.f.d **Mirzəyev Oqtay Hafiz oğlu**

**AZƏRBAYCAN MEŞƏLƏRİNİN
NADİR AĞAC VƏ KOLLARI**

Nəşriyyatın direktoru: **Hafız Abıyev**

Kompüter tərtibçisi: **Qabil Xeyrullaoğlu**

Operator: **Sevinc Hacıyeva**

Çapa imzalanmışdır: 10.06.2015. Sifariş № 10.
Formatı 60x84^{1/16}. Həcmi 9,75 ç.v. Tirajı 200 nüsxə.
Qiyməti müqavilə ilə.

AMEA Geologiya və Geofizika İnstitutu
«Nafta-Press» nəşriyyatının mətbəəsi,
Bakı-Az1143, H.Cavid pr. 119, Tel.: 5393972